

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР
БЕРУВЧИ DSc 06.01.2018. Tar.56.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ЯКУБОВ ҚАҲРАМОН КАРИМДЖАНОВИЧ

**ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШИДА
ХИВА ХОНЛИГИДА ВАҚФ ИНСТИТУТИ
(ТАРИХИЙ-МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ)**

**07.00.01 – Ўзбекистон тарихи,
07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари**

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2018

УЎК: 930.2:94(575.171)(0.43.3)

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати мундарижаси

Оглавление автореферата доктора философии (PhD)

Contents of the dissertation abstract of the doctor of philosophy (PhD)

Якубов Қахрамон Каримджанович

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Хива хонлигида

вақф институти (тарихий-манбашунослик таҳлили).....3

Yakubov Qahramon Karimdjjanovich

Waqf Institution in the Khanate of Khiva in the Second

Half of 19th – Early 20th Centuries (Historical–Source–Study Analysis).....25

Якубов Қахрамон Каримджанович

Институт вақфа в Хивинском ханстве во второй

половине XIX–начале XX вв. (историко-источниковедческий анализ).....45

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works

Список опубликованных работ.....49

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ТАРИХ ИНСТИТУТИ ҲУЗУРИДАГИ ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР
БЕРУВЧИ DSc 06.01.2018. Tar.56.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

ТАРИХ ИНСТИТУТИ

ЯКУБОВ ҚАҲРАМОН КАРИМДЖАНОВИЧ

**ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ – ХХ АСР БОШИДА
ХИВА ХОНЛИГИДА ВАҚФ ИНСТИТУТИ
(ТАРИХИЙ-МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ)**

**07.00.01 – Ўзбекистон тарихи,
07.00.08 – Тарихшунослик, манбашунослик ва тарихий тадқиқот усуллари**

**Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент – 2018

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация комиссиясида В.2017.1. (PhD) / Таг23 рақам билан рўйхатга олинган.

Докторлик диссертацияси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз ва рус (резюме)) Илмий кенгашнинг веб-саҳифасида (www.uzhistory.uz) ҳамда “ZiyoNET” ахборот-таълим порталида (www.ziynet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Зияева Доно Ҳамидовна
тарих фанлари доктори, профессор

Расмий оппонентлар:

Юсупова Дилором Юнусовна
тарих фанлари доктори, академик

Зиёдов Шовосил Юнусович
тарих фанлари номзоди, доцент

Етакчи ташкилот:

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти ҳузуридаги тарих фанлари бўйича фан доктори (DSc) ва фалсафа доктори (PhD) илмий даражаларини берувчи DSc.06.01.2018. Таг.56.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2018 йил «___» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 100060, Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз тор кўчаси, 5-уй, Тарих институти. 2-қават, Мажлислар зали. Тел.: (99871) 233-54-70; 233-62-01; факс: (99871) 233-39-91, e-mail: info@uzhistory.uz.)

Диссертация билан Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Асосий кутубхонаси Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (_____ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 100170, Тошкент шаҳри, Зиёлилар кўчаси, 13-уй. Тел.: (99871) 262-74-58.)

Диссертация автореферати 2018 йил «___» _____ куни тарқатилди.
(2018 йил «___» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси).

А. С. Сагдуллаев

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш раиси, т.ф.д.,
профессор, академик.

М. Х. Пайзиева

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш илмий
котиби, т.ф.н.

С. С. Агзамходжаев

Илмий даражалар берувчи
илмий кенгаш қошидаги илмий
семинар раиси, т.ф.д.,
профессор.

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Бугунги кунда дунёда кечаётган глобаллашув жараёнида тарихий ва миллий анъаналарни тиклаш, сақлаш ҳамда тарғиб қилиш муҳим аҳамият касб этмоқда. Ислом тамаддунининг омилларидан бири сифатида баҳоланган, ўзида саховат ва хайр-эҳсон тушунчалари моҳиятини акс эттирган вақф институти халқимизга хос хусусият ва фазилат ифодаси сифатида асрлар давомида минтақа ҳаётида муҳим рол ўйнаб келди.

Вақф нафақат хайр-эҳсон маҳсули, балки жамиятдаги иқтисодий муносабатлар, хусусан, мулкчилик тизими, ижтимоий муассасалар фаолияти, уларнинг хўжалик бошқарувиغا катта таъсир этган. Таълим тизими, диний ва жамоат муассасалари, йўл, кўприк, қудуқлар қурилиши, уларнинг мунтазам фаолияти ҳамда бошқа хайрия тадбирлари вақф мулклари келтирган даромад ҳисобидан мунтазам таъминланган. Бу ўзига хос ижтимоий ҳимоя институти, мусулмон жамиятининг эҳтиёжларига хизмат қилиб келган. Зеро, европалик олим Колин Имбер таъбири билан айтганда: «мусулмон жамияти хайрий вақфсиз на фаолият кўрсатган ва на омон қолган бўлар эди»¹.

Вақф институтининг жамият ҳаётида тутган ўрни мусулмон олами тарихининг энг муҳим масалаларидан бири сифатида ҳозирда дунёнинг қатор тадқиқот марказларида, хусусан, АҚШнинг Корнелл университетида вақфнинг назарий-ҳуқуқий асослари, Исроилнинг Яхудий университетида муаммонинг ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрни ва аҳамияти, Малайзиянинг Ислом молияси бўйича таълим халқаро марказида пул вақфининг пайдо бўлиши ва ривожланиши, Канаданинг Торонто университетида Темурийлар даврида вақф тарихи бўйича илмий изланишлар олиб борилмоқда².

Ўзбекистон ҳудудида ҳам асрлар мобайнида барча ижтимоий-маданий муассасалар – масжид, мадраса, мактаб, қорихона, мазор, муқаддас қадамжолар фаолиятини вақф мулклари моддий ва иқтисодий жиҳатдан таъминлаб келган. Вақф институти масаласининг Хива хонлиги мисолида алоҳида тадқиқот объекти сифатида ҳозиргача чуқур ва комплекс тарзда ўрганилмаганлиги мазкур муаммони илмий асосда ўрганиш заруриятини туғдиради.

Ўзбекистон ва айниқса, жаҳон тарихшунослигида ушбу муаммога қизиқиш ва эътибор жуда катта бўлиб, унинг кўплаб мусулмон мамлакатларидаги амалиёти ҳамон давом этгани ҳолда ижтимоий-иқтисодий ҳаётда муҳим ўрин тутиб келмоқда. Мамлакатимизда бозор муносабатларига асосланган иқтисодиёт жадал ривожланаётган бугунги кунда вақф институти тарихини ўрганиш нафақат илмий, балки амалий аҳамият касб этади.

¹ Zubair A.M. The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction // Arab Law Quarterly. Vol. 26 (2012). – P. 121-122.

² <http://neareasternstudies.cornell.edu/david-stephan-powers>, <http://new.huji.ac.il/en/search/staffsearch/miriam%20hoexter>, <http://www.muslimheritage.com/authors/murat-cizakca>, <http://nmc.utoronto.ca/faculty/m-e-subtelny/>.

Ўзбекистон тарихини бирламчи манбалар асосида холис ва ҳаққоний ўрганиш тарих фани олдида турган долзарб вазифа сифатида ҳозирги кунгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24 майдаги «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2995-сонли ва 2017 йилнинг 23 июнидаги «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги Ислом маданияти марказини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 3080-сонли қарорлари ҳамда 2018 йилнинг 16 апрелидаги «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 5416-сонли фармонида белгиланган вазифаларга мувофиқ ҳолда Хива хонлиги мисолида вақф институти тарихини араб, форс-тожик ва чигатой (туркий) тилларидаги тарихий ҳужжатлар ҳамда кўлёзма асарлар асосида тадқиқ этиш, уларни илмий истеъмолга киритиш орқали хайр-эҳсон, мурувват, ижтимоий-маданий муассасалар таъминоти бўйича тарихий анъана ва тажрибаларни ўрганиш, миллий ва диний қадриятларимизни асраб-авайлаш мазкур тадқиқотнинг долзарблигини асослаб беради.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Диссертация республика фан ва технологиялари ривожлантиришнинг ИТД-1 «Жамиятнинг маънавий-ахлоқий ва маданий ривожланиши, маънавий қадриятлар, миллий ғоя, маданий мерос, ўзбек халқи ва давлатчилик тарихини ҳамда таълимнинг узвийлик ва узлуксизлиги, баркамол авлод тарбиясини тадқиқ этиш» устувор йўналишига мувофиқ амалга оширилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Бугунги кунда жаҳон тарихшунослигида Ислом олами вақф мулкчилиги масаласида яратилган тадқиқотларнинг кўлами жуда катта бўлиб, улар худудий жиҳатдан мусулмон давлатлари ва жамиятларини қамраб олади. Табиийки, мазкур тадқиқотлар ўзининг услуби ва мавзу йўналиши жиҳатидан бир-бирдан фарқ қилади. Уларнинг таҳлили диссертациянинг биринчи бобидан ўрин олган бўлиб, бу борадаги тадқиқотларнинг асосий йўналишларини аниқлаш имконини беради.

Хива хонлигининг XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари вақф мулкчилиги тарихшунослигини мустамлака, совет ва мустақиллик даврида яратилган ҳамда хорижий тадқиқотларга ажратиш мумкин.

Россия империяси ҳукмронлиги даврига оид адабиётлар асосан Хива хонлигини ўрганиш ва хонлик ҳақида маълумотлар тўплаш учун юборилган рус шарқшунос олимлари, ҳарбий зобитлари (А. Кун, О. Шкапский, В. Гиршфелд ва В. Лобачевский) томонидан эълон қилинган бўлиб, уларда вақф мулкларига оид статистика маълумотлари акс этган³.

³ Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. // Известия ИРГО. – Спб, 1874. Т. X. – № 1. – С. 47–58. Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарьи. – Ташкент, 1900. – 284 с.; Военно-статистическое описание Хивинского оазиса, составленное Генерального штаба капитаном Гиршфельдом, переработанное начальником Аму-Дарьинского отдела генерал-майором Галкиным.

Совет даврида Хива хонлиги тарихига эътибор қаратган П. Иванов, Ф. Рубинштейн, М. Йўлдошев, А. Кошчанов, Ю. Брегель, А. Шайхова каби муаллифлар тадқиқотларида вақф масаласи асосан хонликнинг ижтимоий-иқтисодий тарихи, хусусан, ерга эғалик қилиш ва аграр муносабатлар, ижара ва унинг ҳудуддаги амалиёти доирасида тадқиқ этилган⁴.

Мустақиллик йилларида О. Жалилов, У. Джабарова, Э. Каримов, У. Абдурасулов, А. Халиёров тадқиқотларида Хива хонлигига оид айрим вақфномалар, тарихий ҳужжатлар илмий истеъмолга киритилди ҳамда вақф мулкчилигининг ижтимоий-иқтисодий муносабатлар тизимидаги ўрнини ёритишга эътибор қаратилди⁵. Бу даврнинг ўзига хос хусусияти, айниқса турли хил ҳужжатларни каталоглаштириш ва нашр этишда намоён бўлди. Эълон қилинган каталоглардан турли мазмундаги қозилик ҳужжатлари қаторида Хива вақфномалари тавсифи ҳам ўрин олди⁶.

Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихшунослиги тараққиётига Ф. Шварц, М. Сузеппе ва П. Сартори каби хорижий мутахассислар ўз тадқиқотлари билан ҳисса қўшдилар⁷. Ушбу тадқиқотлар Хива хонлигидаги пул вақфининг амалиёти, вақфнинг сиёсий мақсадлар ва давлат маъмурий бошқарувини ташкил этишдаги роли каби масалалар таҳлиliga бағишланди.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Тадқиқот Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтида бажарилган ФА-Ф8-043: «XIX асрнинг сўнгги чораги – XX аср

– Ташкент, 1902–1903, ч. 1, 1902. – 248 с., ч. 2, 1903. – 214 с.; Лобачевский В. Хивинский район. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. – Ташкент, 1912. – 117 с.

⁴ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX века. Исследование и описание документов с историческим введением. – Ленинград, 1940. – 289 с.; Рубинштейн Ф.И. Несколько хивинских актов. Материалы к истории Хивы полукOLONиального периода // Известия АН Уз ССР. – Ташкент, 1951. – С. 69–74; Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эғалиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1959. – 362 б.; Кошчанов А. Из истории аграрных отношений в хивинском ханстве в конце XIX-начале XX вв. Диссертация канд. ист. наук. – Ташкент, 1966; Брегель Ю.Э. Архив хивинских ханов (предварительный обзор новых документов) // Народы Азии и Африки. – М., 1966. – № 2. – С. 67–76; Шайхова А. Документы об аренде вакуфных земель в Хивинском ханстве XIX – начала XX века // Краткие сообщения ИВ АН СССР. – № 1. 1982. – С. 48–51.

⁵ Жалилов О. Хазинамиздаги Хева вақф ҳужжатлари // Шарқшунослик. – № 4. 1993. – Б. 62–71; Джабарова У.И. Вақфные грамоты как источник по изучению аграрных отношений Хивинского ханства XVII – начала XX в. // Материалы Международной научной студенческой конференции. Востоковедение. – Новосибирск, 2003. – С.14–15; Каримов Э.Э. Кубравийский вақф XVIII – XIX вв.: письменные источники по истории суфийского братства Кубравийа в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 2008. – 279 с.; Абдурасулов У. Вақфная грамота 1778 года как источник изучению аграрных отношений в Хивинском ханстве // История Узбекистана. – Тошкент, 2004. – №2. – С. 49–56; Халиёров А. Хива хонлигида пул вақфининг ҳуқуқий ва иқтисодий асосларига доир // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2014. – №4. – Б. 12–23.

⁶ Каталог хивинских казийских документов XIX – начало XX вв.: Составители: А.Урунбаев, Т.Хорикава, Т.Файзиёв, Г.Джураева, К.Исогай. – Ташкент-Киото, 2001. – 694 с.; Каталог среднеазиатских жалованных грамот. Из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии Наук Республики Узбекистан. Составители: А.Урунбаев, Г.Джураева, С.Гуломов. *Orientalwissenschaftliche Hefte*. – Halle, 2007. – 114 с.; Welsford T., Tashev N. A Catalogue of Arabic-Script Documents from the Samarqand Museum. With the assistance of M.Ismoilov and H.Aminov. – Samarqand, 2012. – 687 p.

⁷ Schwarz F. Bargeldstiftungen im Chanat von Chiva, 1840-1922 // *Der Islam*, No. 80 (2003). – Berlin-New York. – P. 79–93; Szuppe M. Dispositions pédagogiques et cursus scolaire à Khiva: Un *waqf-nāma* de fondation de *madrassa*, 1214/1799-1800 / Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, X^e-XIXe siècles. – Paris: Peeters, 2009. – P. 251–284; Sartori P. On Madrasas, Legitimation, and Islamic Revival in 19th-Century Khorezm. Some Preliminary Observations // *Eurasian Studies*. Vol. 14 (2016). – P. 98–134.

бошларида Бухоро ва Хива хонликлари тарихи» мавзусидаги фундаментал лойиҳа ҳамда ИФА-2012-1-13: «Ўзбекистон тарихи хрестоматияси (4-жилд)» ва ИФА-2012-1-3: «Ўзбекистон тарихи (1860-1917 йиллар)» инновацион лойиҳалари билан боғлиқ.

Тадқиқотнинг мақсади Хива хонлигида вақф институти тарихи ҳамда унинг ўзига хос хусусиятларини тарихий-манбашунослик таҳлили асосида ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

хорижий ва маҳаллий тарихшуносликда Ўрта Осиё, хусусан, Хива хонлигидаги вақф мулкчилиги масалаларини ўрганиш бўйича асосий илмий натижаларни аниқлаш;

Ислом дини Ҳанафия мазҳабида вақф масаласининг назарий-ҳуқуқий асосларини тадқиқ этиш;

республика ва хориждаги қўлёзма фондлар, архивларда сақланаётган Хива хонлигида вақф институти фаолиятини ёритувчи тарихий ҳужжатларни тўплаш, тизимлаштириш, таснифлаш ва манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш;

вақф мулкларининг турлари, таъсис этиш тартиблари ва таъсисчиларнинг ижтимоий таркибини ўрганиш;

вақф маъмуриятининг вазифалари ва унинг фаолияти билан боғлиқ муаммоларни тадқиқ этиш;

вақф ерлари ва вақфга айланган бошқа турдаги мулк турларидан фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари ҳамда амалиётини очиқ бериш;

вақф даромадларидан фойдаланиш тартиби ва улар тақсимотини ёритиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Хива хонлигида вақф институти (тарихий-манбашунослик таҳлили) белгиланган.

Тадқиқотнинг предмети сифатида Хива хонлигида вақф таъсис этишнинг назарий-ҳуқуқий асослари ва амалиёти, вақф мулкларининг турлари, улардан фойдаланиш тартиблари, вақф маъмурияти фаолияти, вақф даромадлари тақсимотини ёритиш белгиланган.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот иши қиёсий таҳлил (*comparative analysis*), статистик таҳлил (*statistical analysis*), миқдорий таҳлил (*quantitative analysis*) ва мазмуний таҳлил (*content analysis*) каби усулларга асосланади. Жумладан, қиёсий таҳлил усулидан вақф институтининг назарий-ҳуқуқий асосларини ёритишда Ўрта Осиёда ҳукмрон мавқеда бўлган Ҳанафия мазҳаби қатори суннийликдаги қолган уч фикҳий мактабнинг муайян масалалардаги ўзига хос ва фарқли жиҳатларини аниқлашда, статистик, миқдорий ва мазмуний таҳлил усулларидан эса вақфга оид тарихий ҳужжатлар маълумотларини умумлаштириш, улар асосида тегишли масалалар бўйича илмий хулосалар ишлаб чиқишда фойдаланилди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларига мансуб вақфномаларнинг ички ва ташқи белгилари, хусусан, матн тили, ҳужжат

тузилиши ва кодикологик хусусиятлари ҳамда улардаги айрим ўзгаришлар аниқланган;

Хива хонлигида вақф маъмуриятининг функциялари, фаолият механизми, вақф объекти ва субъекти, вақф мулкларининг турлари, вақф мулклари даромадларининг тақсимоти ёритиб берилган;

мутаваллининг вақф маъмурияти вакиллари ва ижарачилар билан ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг ҳуқуқий асослари ҳамда амалиёти очиб берилган;

Хива хонлиги ҳудудида вақф мулкларидан фойдаланишда ижара тартиби устувор ўрин эгаллаганлиги, шунингдек, вақф ерларининг узоқ муддатли ижара (*ижара-йи тавила*) амалиёти ҳам мавжуд бўлганлиги аниқланган ҳамда уларнинг фаолият механизми ёритиб берилган;

XIX асрнинг сўнги чорагига келиб хонликда товар-пул муносабатларининг ривожланиши натижасида пул вақф этилувчи асосий объектга айланди ҳамда ундан *байъ-и жойиз* йўли билан даромад олиш тартиби амалда бўлганлиги аниқланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари. Тадқиқот иши давомида Хива вақф мулкчилиги тарихига оид вақфномалар (1000 га яқин), ер ижараси (*хатт-и ижара*) билан боғлиқ ҳужжатлар (32 та), мулкни гаровга қўйиш йўли билан сотиш ҳақидаги (*байъ-и жойиз*) ҳужжатлар (200 га яқин), вақф масаласига оид аризалар (*махзар, хатт-и даъво*) (80 га яқин), олди-сотди (*байъ-и бот*) ҳужжатлари (44 та), Хива хонлигидаги вақф мулки даромадлари ҳисобидан таъминланган 200 дан ортиқ диний ва маърифий муассасалар (мадраса, масжид, қорихона, мақсурахона, мақбара, мазор кабилар) ихтиёридаги мулклар ва улар тақсимоти ҳақида маълумот берувчи вақф дафтарлари аниқланиб, илмий истеъмолга киритилди.

Шунингдек, Хива хонлиги сарой тарихчиларининг асарлари, хонликнинг сўнги давр тарихини ёритувчи қўлёзма манбалар тадқиқ этилиб, уларда келган вақф мулкчилиги тарихига оид маълумотлар таҳлил қилинди ҳамда илмий муомалага киритилди.

Вақфга оид тарихий ҳужжатларга асосланган ҳолда Хива хонлигида вақф институтининг тарихи, ўзига хос хусусиятлари ва фаолият механизмини очиб бериш билан бир қаторда, тарихий топонимика, нумизматика ва сфрагистикага оид маълумотлар базаси шаклланди.

Тадқиқот натижаларининг ишончлилиги диссертациянинг замонавий тарих фанида қўлланилаётган самарали тадқиқот усулларидан фойдаланилганлиги, тадқиқот олдида қўйилган масалалар республика ва хорижий давлатлар қўлёзма ва архив фондларида сақланаётган 1500 га яқин вақфномалар ва вақфга оид бошқа қозилик ҳужжатлари ҳамда қўлёзма асарлар каби бирламчи манбаларга таянган ҳолда ёритилганлиги, шу асосда тегишли хулоса, таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилганлиги ҳамда олинган натижаларнинг амалиётга жорий этилганлиги ва уларнинг ваколатли давлат муассасалари томонидан тасдиқланганлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертация натижалари Ўрта Осиёда вақф институтининг фаолиятини, вақфнинг

назарий-ҳуқуқий асосларини, вақф ҳисобидан таъминланган диний ва ижтимоий муассасалардаги хўжалик бошқарувини ўрганиш, муайян минтақанинг вақф масаласида ўзига хос ва фарқли томонларини аниқлаш, мулкчилик тизимида вақфнинг ўрни ҳамда вақф мулкларидан фойдаланиш механизминини ёритишга ёрдам беради.

Тадқиқотнинг амалий аҳамияти ўзбек халқининг тарихий меросини сақлаш, тадқиқ этиш ва келгуси авлодларга етказишга қаратилган давлат дастурларини бажаришга, миллий ва умуминсоний кадриятларни сақлаш, тарғиб этишга бағишланган лойиҳаларни ишлаб чиқишга ҳамда олий ва ўрта махсус таълими тизимидаги ўқув муассасаларида тарихий манбашунослик бўйича мустақил курслар ташкил этишга, исломшунослик йўналиши бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалар яратишга хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Хива хонлигида вақф институти мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқот натижасида ишлаб чиқилган илмий хулосалар ва таклифлар асосида:

Хива хонлигидаги вақф мулкларининг турлари, хронологияси, воқиғалар шахси, вақф даромадларидан фойдаланган муассасалар рўйхатини акс эттирувчи маълумотлар базаси шакллантирилиб, унинг асосида Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архивининг «Вақф ёрлиқлари коллекцияси» номли И–323-фондининг рўйхатини тузишда фойдаланилган («Ўзархив» агентлигининг 2018 йил 23 мартдаги 01-26/216-сон маълумотномаси). Ушбу рўйхат мазкур фондда сақланаётган тарихий ҳужжатларни хронология, мазмун ҳамда ҳужжат турлари бўйича тизимлаштириш асосида илмий изланишлар самарадорлигини таъминлашга хизмат қилган ҳамда метрология, нумизматика ва сфрагистикага оид тарихий маълумотларни аниқлаштириш имконини яратган;

вақфга оид тарихий ҳужжатлар табдили ҳамда инглиз тилидаги таржималардан ўрин олган маълумотлардан Германиянинг Мартин Лютер университети ҳузуридаги Шарқшунослик институти ва ўзбекистонлик олимларнинг ҳамкорликдаги “The Archives Talk. Social History of Central Asia” мавзусидаги халқаро лойиҳа доирасида фойдаланилган (Мартин Лютер университети ҳузуридаги Шарқшунослик институтининг 2018 йил 23 мартдаги маълумотномаси). Ушбу ноёб тарихий ҳужжатларнинг инглиз тилига таржима қилиниши ва уларнинг электрон (*digital*) нусхаларининг яратилиши хорижий тадқиқотчилар учун Хива хонлигининг ижтимоий тарихини ўрганиш учун катта имконият яратган;

Хива хонлигидаги масжид, мадрасаларнинг вақф мулклари, уларнинг даромадлари, вақф муассасаси ходимлари ҳақида шунингдек, сарой мансаблари ва амалдорлари, бекликлар сони ва улар ихтиёридаги ерлар ҳақидаги маълумотлар ва тегишли шарҳлар тўғрисидаги маълумотлардан ИФА-2012-1-13 рақамли инновацион лойиҳаси доирасида тайёрланиб, чоп этилган «Ўзбекистон тарихи хрестоматияси (4-жилд)»ни тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2018 йил 5 апрелдаги 3/1255-853-сон маълумотномаси). Тадқиқот натижалари

маърифий-маданий, жамоат муассасаларини қўллаб-қувватлаш бўйича аждодлар тажрибаси ҳамда тарихий анъаналарини ўрганиш, амалиётга татбиқ этишга хизмат қилган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот иши натижалари 13 та илмий конференцияларда, шулардан 5 та халқаро конференция «Preliminary analysis of waqf documents from Khorezm (In the second half of 19th and the beginning of 20th centuries)» («Towards a New Social History of 19th- and early 20th-Century Central Asia», Вена, Австрия, 2012), «Waqf documents from Khiva: social behavior of individuals within a mosque community» (Тошкент, Ўзбекистон, 2013), «Waqf documents from late 19th and early 20th century Khiva: What do they tell us?» (Остона, Қозоғистон, 2013), «Waqf Administration in Khiva Khanate: Legal and Social Perspectives (In the late of 19th and the beginning of 20th centuries)» (Берлин, Германия, 2014), «Waqf Administration in Khorezm: Transmission of the Post of *Mutawallī* from *Imam* to *Elder*» (Бишкек, Қирғизистон, 2017) ва 8 та республика миқёсидаги илмий-амалий конференциялардан апробациядан ўтган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Докторлик диссертацияси мавзуси бўйича жами 12 та илмий мақола нашр этилган. Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган нашрларда 9 та мақола, жумладан, 7 таси республика ва 2 таси хорижий журналларда чоп этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, тўртта боб, хулоса, фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати ҳамда иловалардан иборат. Диссертациянинг тадқиқот қисми 156 бетни ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида тадқиқот мавзусининг долзарблиги асослаб берилган, муаммонинг ўрганилганлик даражаси таҳлил этилган, диссертациянинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети ҳамда усуллари белгиланган, тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги ва диссертация бажарилган олий таълим ёки илмий-тадқиқот муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги кўрсатиб берилган, тадқиқот илмий янгилиги натижаларининг ишончлилиги, илмий ва амалий аҳамияти кўрсатиб берилган, ишнинг амалий натижалари, амалда жорий қилиниши, апробацияси, эълон қилиниши ҳамда диссертациянинг тузилиши ва ҳажми тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**XIX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср тарихшунослигида вақф мулкчилиги масалалари**» деб номланган биринчи боби дедуктив тамойил асосида муаммонинг жаҳон ва Ўзбекистон тарихшунослигида ўрганилиш ҳолати, Ўрта Осиё ва Хива хонлигига оид мавзу юзасидан яратилган тадқиқотлар таҳлилига бағишланди.

Мусулмон давлатларида вақф институтининг жамият ҳаётининг барча жабҳаларига таъсири жуда катта эканлиги боис, мазкур муаммо тарихи

жаҳон тарихшунослигининг диққат эътиборидаги мавзулардан бири бўлиб келмоқда. Бугунги кунда муайян тарихий ҳудуд мисолида вақф масаласининг турли жиҳатлари, хусусан, ислом ҳуқуқшунослигида вақфнинг назарий-ҳуқуқий асослари, унинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги роли, вақф маъмуриятининг фаолият тартиби, вақф мулкчилигида пул вақфи ҳамда ундан фойдаланиш тартиби, аҳлий вақф ва унинг ўзига хос жиҳатлари, вақф муносабатларида аёлларнинг тутган ўрни каби масалалар тадқиқ этилган⁸.

Ҳозирга қадар XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида Ўрта Осиё ва Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихига бағишланган қатор тадқиқотлар яратилган бўлиб, уларни даврий жиҳатдан: 1) Россия мустамлакачилиги даврига оид адабиётлар; 2) совет даврига мансуб асарлар; 3) мустақиллик йилларида яратилган илмий тадқиқотлар ҳамда 4) хорижий тадқиқотчилар томонидан яратилган асарлар тарзида гуруҳлаш мумкин.

Ўрта Осиё Россия империяси томонидан босиб олинган, мазкур ҳудудда мустамлакачилик талабларига мос келувчи сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва бошқа соҳаларда янги тартибларни ўрнатиш зарурияти туғилди. Туркистон ўлкаси генерал-губернатори К.П. Кауфман ерга эгалик қилишнинг янги тизимини жорий қилишдан аввал шариат қонун-қоидаларига асосланган ер билан боғлиқ анъанавий муносабатларни ўрганиш мақсадида ўлкага шарқшунос мутахассисларни таклиф этди⁹. Натижада ер муносабатлари, хусусан, Ўрта Осиё вақф масалаларига бағишланган илк тадқиқотлар пайдо бўлди¹⁰. Шунингдек, бу даврда Хива хонлиги ҳудудида амалга оширилган ҳарбий статистик тадқиқотлар жараёнида мамлакатдаги вақф мулкчилиги ҳақида ҳам маълумотлар тўпланди ва нашр этилди. Ушбу асарларнинг муҳим хусусияти улардан бир пайтнинг ўзида ҳам тарихшунослик объекти, ҳам манба сифатида фойдаланиш мумкинлигидир.

Совет даврида Ўрта Осиё вақфи масаласига бағишланган тадқиқотларнинг характерли жиҳати вақфномаларнинг асосан манбашунослик нуқтаи назаридан ўрганилганлиги ҳамда жамиятда кечган ижтимоий-иқтисодий муносабатларни вақф мулкчилиги орқали ёритишда намоён бўлди¹¹. Бироқ бу даврда Хива хонлиги мисолида муаммонинг манбашунослик таҳлилига деярли эътибор қаратилмади ҳамда мавзу тарихшунослиги ерга эгалик қилиш ва аграр муносабатлар тизими, ижара ва унинг ҳудуддаги амалиёти доирасида тадқиқ этилди.

Мустақиллик йилларида Ўрта Осиё ва Хива хонлиги вақф институти тарихининг турли томонлари акс этган монография, диссертация ва қатор

⁸ Hennigan P. C. The birth of a legal institution: the formation of the waqf in the third century A.H. Hanafi legal discourse. – Boston, M.A: Brill, 2003. – 317 p.; Cizakca M. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823 // Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. 38, No. 3 (1995). – P. 313-354; Layish A. The family waqf and the shar‘ī law of succession in modern times // Islamic Law and Society. No. 4 (1997). – P. 352-388; Baer G. Woman and waqf: an analysis of the Istanbul *Tahrir* of 1546 // Asian and African Studies. (Haifa, Israel: Haifa University Press, 1984). – P. 9-27.

⁹ Савицкий А.П. Поземельный вопрос в Туркестане. – Ташкент, 1963. – С. 5.

¹⁰ Кун А.Л. Вакуфы // Туркестанские ведомости. 1872. № 21; Ростиславов М.Н. Несколько слов о важности вакуфных документов в историческом отношении // Туркестанские ведомости. 1873. № 42, 49, 50.

¹¹ Чехович О.Д. Самаркандские документы XV-XVI вв. – Москва, 1974. – 461 с.; Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вақф-наме». – Ташкент, 1966. – 354 с.

мақолалар эълон қилинди¹². Бу даврда бирламчи манбалар тадқиқига эътибор ва эҳтиёж кучайиши муносабати билан турли тарихий ҳужжатларни каталоглаштириш ва нашр этиш ўзига хос анъанага айланди. Ушбу каталогларда турли мазмундаги Ўрта Осиё, шу жумладан, Хива хонлиги қозилик ҳужжатлари, хусусан, вақфномалар тавсифи ҳам келтирилди.

Минтақа ва хонлик вақф мулкчилиги тарихи хорижий мутахассисларда сўнги йилларда катта қизиқиш уйғотди. Уларнинг тадқиқотларида вақф ҳужжатларига нафақат диний муносабатлар тизимини ёритувчи, балки ўрганилаётган давр ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларини акс эттирувчи қимматли манба сифатида эътибор қаратилди¹³.

Тадқиқот ишининг «**Муаммонинг назарий ва манбавий асослари**» деб номланган иккинчи бобидан Ислом оламида вақф институтининг шаклланиш тарихи, унинг илк назарий-ҳуқуқий асосларининг яратилиши, Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихига оид вақф ҳужжатлари ва қўлёзма асарларнинг манбашунослик таҳлили ўрин олган.

Маълумки, вақф мулкчилигининг шаклланиш жараёни Ислом динининг пайдо бўлиши ва тараққиётининг илк даври билан боғлиқ ҳолда кечди. Ислом дини манбалари – Қуръони Карим ва Ҳадиси Шариф таҳлили шуни кўрсатадики, дастлаб вақф садақа фаолияти асосида шаклланди. Мазкур манбаларда «*вақф*» сўзи ва у англаган маъно ўрнида *садақа*, *садақаи жория*, *хайр-эҳсон* қабилар ишлатилган бўлиб, «*вақф*» атама тарзида кейинги даврларда шаклланди ва кенг қўллана бошлади.

Вақф мулкчилиги ҳуқуқий асосларининг яратилиши дастлаб халифа Умар (р.а.) фаолияти билан боғлиқ бўлиб, у Хайбар водийсида жойлашган мулкларини пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) маслаҳати билан вақфга айлантирди¹⁴. Бу жараёнда биринчи марта вақф мулкининг ҳуқуқий ҳолати ва муайян шартлари белгиланди. Вақф мулкларини ҳужжатда қайд этиб, ёзма ҳолда расмийлаштириш анъанаси ҳам илк бор айнан халифа Умар томонидан амалга оширилган¹⁵.

Ўрганилаётган давр вақф мулкчилиги тарихини тадқиқ этишда бирламчи манбалардан ҳисобланган тарихий ҳужжатлар муҳим аҳамият касб этади. Вақф ҳужжатларини мазмуни ва функцияларига кўра шартли равишда қуйидаги турларга ажратиш мумкин: 1) қозилик ҳужжатлари (*вақфномалар*, вақф мулклари бўйича тузилган *ижара*, *байъи жойиз* ҳамда *фатво* ҳужжатлари); 2) вақф аризалари; 3) вақф регистрлари.

Тадқиқот давомида Хива вақф мулкчилиги тарихига оид ЎзР ФА Шарқшунослик институти ҳамда Ўзбекистон халқлари тарихи музейи,

¹² Жўраева Ғ. Вақф нима? // Шарқшунослик, – № 2. 1991. – Б. 37-47; Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар). – Тошкент: Фан, 2009. – 222 б.; Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI–XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари доктори ...диссертация. – Тошкент, 2016. – 295 б.

¹³ McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. – Princeton, 1991. – 356 p.; Subtelny M.E. Timurids in Transition. Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. – Leiden-Boston: Brill, 2007. – 411 p.

¹⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. Савдо, зироат ва вақф китоби. 11-жуз. – Тошкент, 2005. – Б. 294–295.

¹⁵ Кифоя. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси. 3-жуз. – Тошкент, 2015. – Б. 329.

Ўзбекистон Республикаси Марказий давлат архиви, Хива шаҳрининг «Ичан-қалъа» тарихий-меъморий музей кўриқхонаси ва Россия Федерациясининг Санкт-Петербург шаҳридаги Россия миллий кутубхонаси фондларида сақланувчи вақфномалар (1000 га яқин), ер ижараси (*хатт-и ижара*) билан боғлиқ ҳужжатлар (32 та), мулкни гаровга қўйиш йўли билан сотиш ҳақидаги (*байъ-и жойиз*) ҳужжатлар (200 га яқин), вақф масаласига оид аризалар (*махзар, хатт-и даъво*) (80 га яқин), олди-сотди (*байъ-и бот*) ҳужжатлари (44 та), Хива хонлигидаги вақф мулки даромадлари ҳисобидан таъминланган 200 дан ортиқ диний ва маърифий муассасалар (мадраса, масжид, қорихона, мақсураҳона, мақбара, мазорлар қабила) ихтиёридаги мулклар ва улар тақсимоти ҳақида маълумот берувчи вақф дафтарлари аниқланди.

Хива вақфномаларининг ташқи белгилари, матн тузилиши ва расмийлаштириш тартиби каби жиҳатлари унинг буюртмачисининг ижтимоий мавқеидан дарак беради. Хонлар, юқори мансаб эгалари, нуфузли уламолар ва йирик бойларга тегишли вақфномалар одатда жимжимадор нақшлар билан безатилиши, зарҳал ва турли рангдаги сиёҳлардан фойдаланилганлиги, қози муҳридан ташқари кўп ҳолларда ҳукмдор муҳрининг ҳам мавжудлиги билан ажралиб турган. Шунингдек, юқори табақа вакилларига мансуб вақфнома матни одатий вақфномалардан фарқ қилган.

Вақфномаларнинг шартли формуляри¹⁶ 3 қисм: протокол, асосий ва тасдиқлов қисмларидан ташкил топган. Ўз навбатида, *протокол* ҳам бир неча қисмлардан иборат бўлган. Жумладан, унинг *инвокация* қисми “Бисмиллоҳ” билан бошланган ва унда Оллоҳга ҳамду сано ҳамда пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) ва унинг асҳобларига салавоглар айтилган. Шунингдек, *протокол преамбула*¹⁷ – вақф таъсис этишдан мақсад (баъзан Қуръони Каримдан оятлар, Ҳадисдан намуналар билан ифодаланган), *датум* – ҳужжат расмийлаштирилган сана ва *инскрипция* – вақф таъсис этувчининг шахси каби маълумотларни ўзида жамлаган.

XIX асрнинг 2-ярмидан бошлаб Хива вақфномаларини туркий (чиғатой) тилда тузила бошланди. Бунгача бўлган даврда мазкур турдаги ҳужжатлар асосан форс тилида тузилган. Ушбу масала илк бора Ю. Брегель томонидан махсус тадқиқ этилган бўлиб, унинг аниқлашича, жумади ал-аввал 1274/ декабрь 1857–январь 1858 йилгача бўлган даврда тузилган Хива ҳукукий ҳужжатлари форс тилида бўлган. Шу вақтдан бошлаб қозилик ҳужжатларини туркий тилда расмийлаштириш бошланган¹⁸. Ўз навбатида, мазкур ҳолат Хива вақфномалари ва вақфга оид бошқа қозилик ҳужжатлари мисолида ҳам намоён бўлади.

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихини ёритишда сарой муаррихлари Муҳаммадризо Огаҳийнинг «Жомеъу-л-воқеоти султоний», «Гулшани давлат» ва «Шоҳиду-

¹⁶ Шарафутдинов Д. Р. Методика формулярного анализа в прочтении исторических документов: дипломатическая переписка первой трети XIX века // Молодой ученый. – 2013. – №11. – С. 722.

¹⁷ *Преамбула* баъзан вақфнома матнининг протокол, айрим ҳолларда эса асосий қисми таркибида келган.

¹⁸ Тошев Н. О языке и некоторых терминах хивинских юридических актов. Исторические исследования о формировании и изменении мусульманских общин в Средней Азии. – Киото, 2006. – С. 108–109.

л-икбол» каби асарлари ҳамда Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий» ва Ҳасанмурод Лаффасийнинг «Гулшани саодат» қўлёзмалари, шунингдек, Хива ўлкашунос тарихчиларидан бўлган Абдулла Болтаев асарлари бирламчи манба вазифасини ўтайди.

Сарой тарихчиларининг мазкур қўлёзма асарларининг ўзаро умумий жиҳатларидан бири шундаки, уларда ҳар бир Хива хонининг маданий соҳадаги фаолияти алоҳида акс этган. Хусусан, тарихий асарларда муайян хон ташаббуси ва ҳомийлиги остида бунёд этилган иншоотлар, жумладан, мадрасалар қурилиш тарихи ва уларнинг вақф хўжалиги фаолиятига эътибор қаратилган. Бу турдаги маълумотлар вақф ҳисобидан таъминланган муайян муассаса ва унинг вақф мулклари тарихини тадқиқ этишда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Қўлёзма асарларда вақф маъмурияти нозири ҳисобланган мутаваллининг фаолияти, яъни сиёсий жараёнлардаги иштироки ҳам алоҳида қайд этилган. Жумладан, Огаҳийнинг «Жомеъу-л-воқеоти султоний» асарида Муҳаммадаминхоннинг ҳарбий юришларидан бирида музокара олиб бориш учун юборилган гуруҳ таркибида Паҳлавон Маҳмуд мақбарасидаги вақф ишлари учун масъул бўлган шахс ҳақида маълумот учрайди. Тарихдан маълумки, етук дин пешволари элчилик муносабатлари ва музокара маросимларида *медиатор*, яъни воситачи вазифасини бажарганлар. Бу турдаги маълумотлар муайян вақф хўжалиги фаолият тарихи бўйича тадқиқотлар учун ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ҳасанмурод Лаффасийнинг «Хива осори-атиқа тарихлари» номи остида рўйхатга олинган асарида, Абдулла Болтаевнинг «Хоразм тарихига материаллар» ва «Хива эсдаликлари» қўлёзма асарларида Хива мадраса ва масжидлари, улар рўйхати ва умумий сони, қурилиш тарихи, вақф мулклари ва даромадлари, вақф муассасаси ходимлари сони ҳақида маълумотлар келтирилган¹⁹.

Диссертациянинг «**Хива хонлигида вақф мулкларининг таъсис этиш тартиблари, вақф маъмурияти фаолияти**» деб номланган учинчи бобида вақф мулкларини таъсис этишнинг назарий-ҳуқуқий асослари ва ҳудуддаги амалиёти, вақф таъсисчиларининг ижтимоий таркиби ҳамда вақф маъмурияти бошқарувида мутаваллининг роли, унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари тадқиқ этилган.

Ислом ҳуқуқшунослигида вақф объекти бўлган мулк учун ҳам алоҳида меъёрий талаблар белгиланган. Мазкур ҳуқуқий тартиблар вақф мулки турларини белгилаш билан бирга, мулкнинг вақф сифатида таъсис этилишидан аввалги ва кейинги ҳолати ҳамда вақф қилувчи шахс – *воқиф* ва мулк ўртасидаги ўзаро муносабатлар каби комплекс масалаларни тартибга солади. Ўрта Осиёда ҳукмрон мавқеда бўлган Ҳанафия мазҳаби бўйича одатда фақат

¹⁹ ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 12583. – В. 106–176; ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 9320. – В. 43а–44а; ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 11645. – В. 7а–12б.

кўчмас мулкларни вақф сифатида таъсис этиш мумкин²⁰. Баъзи ҳолларда уламолар томонидан кўчар мулклар вақфига ҳам рухсат берилган.

Хива хонлигида одатда зироат ва боғдорчилик ерлари, пуллар, савдо ва ҳунармандчилик объектлари, турар-жой ва маиший иншоотлар (хаммом, сарой) вақф сифатида таъсис этилган. Шунингдек, юқорида қайд этилган кўчар мулклар вақфи билан боғлиқ ҳуқуқий меъёрга мос равишда минтақада нафақат дўконларнинг ўзи, балки уларга тегишли асбоб-ускуналарни ҳам биргаликда вақф қилиш анъанаси учраб турган²¹. Ана шундай ҳолатни XV асрда Хўжа Аҳрор томонидан таъсис этилган вақф мулклари мисолида ҳам кўриш мумкин. Хусусан, вақфномада бошқа мулклар қаторида деҳқончилик асбоблари, ҳўкиз ва ҳатто қуллар ҳам вақф қилингани қайд этилан²². Хива хонлигида ҳам ушбу амалиётдан кенг фойдаланилганлигини кузатиш мумкин. Жумладан, манбаларнинг кўрсатишича хонликда китоблар, диний ва жамоат муассасалари кундалик фаолиятида фойдаланиладиган буюм ва ашёлар ҳам вақф этилган²³.

Мулк вақфга айлангач абадий, узил-кесил (*luzūm*) ва дахлсизлик мақомини олади. Шунингдек, вақф мулки муайян чекловларсиз таъсис этилиши лозим бўлиб, акс ҳолда вақф ноқонуний кўриниш олади ва тўғри (саҳих) тузилган ҳисобланмайди²⁴.

Шариат воқифнинг мулкни вақфга айлантириш вақтидаги ҳуқуқий ҳолатини ҳам белгилаб берган. Вақф қилаётган шахс аввало муомала лаёқатига эга бўлиши керак. Яъни воқиф вояга етган, молиявий масалаларни мустақил ҳал қила оладиган (*rashīd*) бўлиши лозим. Шунингдек, озод шахслар ҳамда қарздор мақомида бўлмаган кишилар мулкларини вақф қилиш ҳуқуқига эга²⁵.

Вақфномалар таҳлили асосида воқифларнинг касб-кори, жинси ва ижтимоий келиб чиқиши ҳақидаги маълумотларни аниқлаш мумкин. Хусусан, ўрганилаётган даврда хонликда аҳолининг деярли барча қатлам вакиллари имкон қадар хайр-эҳсон фаолиятида иштирок этганлар.

Хива хонлигида ҳам аёлларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётдаги иштироқи ва роли юқори бўлганини алоҳида зикр этиш ўринлидир. Бу ҳолат уларнинг вақф мулкчилиги тизимидаги салмоқли иштироқи, хайр-эҳсон фаолиятидаги юқори ҳиссасида ҳам акс этади. Хива вақфномалари аёлларнинг вақф мулкчилиги муносабатларида турли позицияларда иштирок этганликларидан далолат беради. Аёллар нафақат воқифа, балки мутавалли ва ҳатто вақф ерлари ижарачилари сифатида ҳам фаолият юритганлар.

²⁰ Layish A. *Waqfs of Awlād al-Nās in Aleppo in the Late Mamlūk Period as Reflected in a Family Archive* // Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. 51, No. 2 (2008). – P. 300.

²¹ ЎзР ФА Шарқшунослик институти, папка № 3 (4).

²² Чехович Д. Собрание восточных актов в Узбекистане // Бюллетень Академии Наук УзССР. – Ташкент, 1947, – № 4. – С. 27.

²³ Аминов Х. Хоразмда китоб тарихи манбалари (XVIII аср иккинчи ярми – XX аср бошлари: ЎзР ФА ШИ кўлэмалар фонди асосида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2009. – Б. 87; ЎзР МДА, И–323-фонд, 1-рўйхат, 912- йиғмажилд.

²⁴ Zubair A.M. *The Classical Islamic Law of Waqf*... – P. 130.

²⁵ Oberauer N. “Fantastic Charities”: The Transformation of Waqf Practice in Colonial Zanzibar // Islamic Law and Society. Vol. 15, No. 3 (2008). – P. 358.

Вақф маъмурияти таркиби ва функциялари ҳам аниқ белгиланган. Вақф таъсис этиш жараёнида вақф мулки билан боғлиқ ўрнатилган шарт-шароит ва талабларни амалга ошириш вазифаси вақф ишлари бошқаруви учун масъул шахс – *мутавалли* зиммасига юкланган.

Мутавалли лавозимига тайинланадиган шахс кўп ҳолларда вақф мулки инъом этилган муассаса фаолият тури ва функциясидан келиб чиққан. Хива хонлигида одатда мадраса мударриси, масжид имоми ёки оқсоқоли (баъзан муаззин ҳам), қорихона ва мақбара бош қориси ўз муассасалари мутаваллиси сифатида фаолият кўрсатган. Шунингдек, хонлар томонидан йирик амалдорлар ҳам мутаваллиликка лойиқ кўрилган. Масалан, Хива хони Саййид Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) Боғча мавзеида жойлашган мадрасасига дастлаб Ҳасанмуродбек қўшбегини ва кейинчалик бош вазир Саййид Ислохўжани мутавалли қилади²⁶.

Ҳанафия мактаби уламолари, хусусан, Абу Юсуф воқифнинг мутавалли сифатида тайинланиши мумкинлигини эътироф этган. Бироқ, Моликия мазхабида воқифнинг мутавалли ва вақф даромадларидан фойдаланувчи шахс сифатида белгиланиши ноқонуний ҳисобланади. Хива хонлигида воқифнинг ўзини ҳам мутавалли ва ҳам вақф бенефициари этиб белгилаш ҳолатлари тез-тез учраб турган. Жумладан, 1871 йилда Матниёз девонбеги Хива шаҳрининг Ичан-қалъа қисмида мадраса бунёд этган ва бир неча йирик мулклар вақф қилган. Матниёз девонбеги биродари Бекниёз маҳрам билан биргаликда мутавалли сифатида мазкур вақф мулклари устидан назоратни сақлаб қолган²⁷.

Воқиф аксарият ҳолларда вақф мулклари доимий бошқарувини таъминлашга интиланган. Шу боис, мутавалли лавозимининг меросий тарзда ўтиш тартиби ҳам аксарият вақфномаларда алоҳида белгиланган. Юқорида қайд қилинганидек, мадраса мударриси бўлган шахс бир вақтнинг ўзида мутаваллилик ҳуқуқини ҳам кўлга киритган ҳамда мазкур лавозим муайян шахс номи билан эмас, балки мансаб бўйича амал қилган. Айрим ҳолларда воқиф ўзининг эркак авлодларига мутаваллиликни мерос сифатида топширган. Шунингдек, маҳалла масжидларида мутавалли тайинлаш вазифаси воқиф хоҳишига кўра мазкур қавм ихтиёрига берилиши ҳолати ҳам учраб турган²⁸.

Мутавалли лавозими ўзида бир неча функцияларни жамлаган бўлиб, улар воқиф ўрнатган шартлар ва шариат томонидан белгиланган ҳуқуқий меъёрлар доирасида амал қилган. Мазкур функцияларни шартли равишда 4 турга бўлиш мумкин: 1) вақф мулки ҳолати ва бошқаруви билан боғлиқ масалаларни тартибга солиш; 2) вақф мулки (даромадлари) йўналтирилган объект (мадраса, масжид, қорихона, мақбара кабилар) биносининг таъминотини лозим даражада сақлаш; 3) вақф ижарасидан келган даромадларнинг умумий ҳисобини олиб бориш ва тақсимлаш; 4) вақф

²⁶ Хива давлат «Ичан-қалъа» тарихий-меъморий музей кўрикхонаси, ГХМЗ КП 1305.

²⁷ Хива давлат «Ичан-қалъа» тарихий-меъморий музей кўрикхонаси, ГХМЗ КП 1356.

²⁸ ЎзР МДА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 814- йиғмажилд.

ҳисобидан таъминланувчи диний ва ижтимоий муассасалар фаолиятига умумий раҳбарлик қилиш.

Тадқиқот ишининг «**Вақф мулкларидан фойдаланиш асослари ва вақф даромадлари тақсимоти**» деб номланган тўртинчи бобида вақф муносабатлари тизимида ер мулки, пул вақфи ва бошқа турдаги мулклардан фойдаланиш масалалари, шунингдек, вақф ҳисобидан таъминланган муассасалар фаолияти ва вақф маъмурияти ходимлари ўртасидаги иқтисодий муносабатлар ёритилган.

Хива хонлигида анъанавий иқтисодиёт асосини қишлоқ хўжалиги, хусусан, суғорма деҳқончилик ташкил этгани ҳолда, мамлакат умумий ер фонди таркибида вақф ерларининг улуши анча салмоқли бўлган.

Ислом ҳуқуқшунослигида зироат ерларидан фойдаланишнинг назарий-ҳуқуқий жиҳатлари фақиҳлар эътиборини алоҳида жалб этган масалалардан ҳисобланади. Ҳанафий мазҳабида экиладиган ерлардан асосан *ижара* ва *музораъа* тартибида фойдаланиш амалда бўлган. Бундан ташқари, ерга кўчат ўтказиш ва уни суғориш билан боғлиқ боғдорчилик ишлари *ал-муъомала* ёки *ал-мусоқот* номли махсус ҳуқуқий атамалар орқали ифода этилган²⁹.

Ижара ибораси фикҳшуносликда анча кенг маънода қўлланилади. Жумладан, ижаранинг юзага келиш тарихига назар ташланадиган бўлса, у аввал амалда бўлган 3 та ҳуқуқий амалиёт – *kirā'* (муайян мулкни ижарага олиш), *ijāra* (ишчини маош билан таъминлаган ҳолда ёллаш) ва *ju'l* (хизматни ёллаш) негизида ҳижрий I аср (милодий VI – VII асрлар) давомида шаклланган³⁰. Демак, ҳақ эвазига меҳнат қилиш, хизмат кўрсатиш ва мулкдан фойдаланиш каби фаолият турлари мазкур ҳуқуқий ибора орқали юритилади.

Кўп сонли Хива вақф ҳужжатларида айни ижара тартиби ва шартига хос ҳолатни кузатиш мумкин. Бу эса хонликдаги экиладиган вақф ерлари асосан ижара шартномалари орқали даромад келтиргани ва мазкур амалиёт тури кенг амалда бўлганига ишора қилади.

Вақф ижараси билан боғлиқ Хива ҳужжатларида ердан фойдаланганлик учун тўланадиган ҳақ – *ijāra haqqi*, *waqfāna*, *hiṣṣat al-waqf*, *hiṣṣat al-arḍ* каби иборалар билан юритилган. Мазкур турдаги ҳужжатларда ижара ҳақи асосан *ғалла*, яъни донли экинлар ҳисобида белгиланган ва аксарият ҳолларда улар ўзаро тенг миқдордаги *буғдой* ҳамда *жўхоридан* иборат бўлган. Бошқача айтганда, ижара ҳақи сифатида келишилган ғалланинг ярми буғдой ва ярми жўхори (*niṣfi bughdāy wa niṣfi jūkarī*) тарзида ундирилган. Шунингдек, вақфномаларда ижара ҳақи баъзан фақатгина буғдой ёки жўхори ҳолида, гоҳида эса уларнинг турли нисбати тарзида ҳам қайд қилинган. Бундан ташқари, вақфга айланган деҳқончилик учун яроқли ерларни муайян пул қийматида ижарага бериш ҳам амалда бўлган. Ижара ҳақи пул кўринишида белгиланганда унинг миқдори ҳам одатда экиладиган ер майдони ҳажмидан, яъни таноб ўлчов бирлиги ҳисобидан аниқланган. Хива вақф ҳужжатлари

²⁹ Baber J. The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods. – London–New York–Sydney: Croom Helm, 1988. – P. 51.

³⁰ Baber J. The Islamic Law on Land Tax and Rent... – P. 25.

тахлилига кўра, хонликда вақф еридан *музораъа*³¹ шартномаси асосида фойдаланиш ҳам мавжуд бўлиб, у амалда кам учраганини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринлидир.

Хива вақфномаларида ерни ижара ва музораъа асосида ишловчи шахс сифатида одатда *коранда* тилга олинади. Ўрта Осиё ер муносабатлари тизимида мазкур ибора ёлланма меҳнат асосида ерга ишлов берувчи ҳамда етиштириладиган ҳосилнинг муайян қисмига эгалик қилувчи шахсга нисбатан қўлланилган³².

Хива вақф ерлари ижараси билан боғлиқ ҳужжатлар таҳлилига кўра, хонликда уч йиллик ижара келишувлари билан бирга, узоқ муддатли ижара (*ijāra-i ṭawīla*) шартномалари ҳам амалда бўлиб келди. Масалан, XX аср бошларида, Хива хони Асфандиёрхон ҳукмронлиги даврида тузилган вақф муассасалари рўйхатида Арабхон мадрасаси вақф ерлари бўйича белгиланган ижара ҳақи корандалар ва мутавалли ўртасида 70 йил давомида амалда эканлиги алоҳида қайд қилинади³³.

Хива хонлигида вақф ерини узоқ муддатли ижарага бериш амалиётини ўзига хос анъана сифатида баҳолаб бўлмайди. Аҳамиятли жиҳати, бошқа мусулмон мамлакатлари вақф мулкчилиги тарихида ҳам мазкур ижара туридан кенг фойдаланилган. Жумладан, узоқ муддатли ижара турли давлатларда, хусусан, Тунисда – *inzal* ва *naṣba*, Туркияда – *muqāta‘a* ҳамда Марокашда – *jalsa* каби ҳуқуқий иборалар билан юритилган³⁴. Шунингдек, Мисрда бу ижара шакли – *ḥikr* деб аталиб, у ҳақидаги илк маълумотлар 1183-1184 йилларга оид тарихий ҳужжатларда учрайди³⁵.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, вақф мулкларидан узоқ муддатли ижара асосида фойдаланишга муайян ҳолат ва шарт-шароитлар юзага келган тақдирдагина амал қилинади. Бу амалиётда ижара объекти бўлиб нафақат ерлар, балки бошқа турдаги вақф мулклари ҳам қатнашиши мумкин. Мулк вақфга айлангач, унинг даромад келтирувчи жиҳатини сақлаш энг асосий шартлардан ҳисобланади. Шу боис ундан келган фойда аввало мазкур мулкни ислоҳ қилиш ва яхшилаш учун сарфланиши керак. Бу эса вақф мулкчининг асосий функцияси, яъни давомли равишда ўзи йўналтирилган мақсад учун даромад манбаи бўлиб хизмат қилишини таъминлайди. Бироқ айрим сабабларга кўра вақф мулклари даромад беришдан тўхтаган, яроқсиз ҳолатга келиб қолган вазиятдагина узоқ муддатли ижарага сўнгги чора сифатида қози тасдиғи билан рухсат этилади. Узоқ муддатли ижара шартномасини тузишда ижарачига хароб ҳолатга келган мулкни тиклаш ва унинг кейинги ҳолатини доимий равишда яхши тутиб туриш мажбурияти

³¹ «Музораъа» сўзи араб тилидан олинган бўлиб, «ўстириш» деган маънони англатади. Қаранг: Кифоя. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таржимаси. 3-жуз... – Б. 302.

³² Егани А.А. «Коранда» как социальная категория // Народы Азии и Африки. – Москва, 1966. – № 4. – С. 106; Бухарский вақф XIII в. Факсимиле, издание текста, перевод с арабского и персидского, введение и комментарий А.К. Арендса, А.Б. Халидова, О.Д. Чехович. – Москва, 1979. – С. 19.

³³ ЎзР МДА, И-125-фонд, 1-рўйхат, 483- йиғмажилд, 185(орқа)-варак.

³⁴ Dallal A. The Islamic Institution of Waqf: A Historical Overview. Islam and Social Policy. Edited by Stephan P. Heyneman. – Nashville: Vanderbilt University Press. 2004. – P. 27.

³⁵ Lapidus I.M. Cairo: An Islamic City in the Light of the Geniza Documents. Middle Eastern Cities. Edited by Ira M. Lapidus. – California-London, 1979. – P. 92.

юкланади. Шу билан бир қаторда, ижарага олувчи шахс амалда мазкур мулкка нисбатан тўлақонли фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритади. Моликия мазҳабига кўра, ижарачи мулкка ҳатто шерикчилик асосида эғалик ҳам қилади³⁶.

Хива хонлигида зироат ва боғдорчилик ерлари қатори пуллар, савдо объектлари (дўконлар, хунармандчилик устахоналари), турар-жой ва маиший иншоотлар (хаммом, сарой) ҳам вақф сифатида таъсис этилгани ҳолда диний-маърифий ва ижтимоий муассасалар учун даромад келтирувчи молиявий манбалардан бири сифатида хизмат қилган.

Хива хонлиги вақф мулкчилигида пулни вақф қилиш анъанаси алоҳида ўринни эгаллаган. Вақфга оид ҳужжатлар таҳлили асосида пул вақфининг ривожланиш динамикасига эътибор қаратиладиган бўлса, XIX аср иккинчи ярмигача бўлган даврда ушбу мулк турининг бошқа вақф мулклари таркибида у қадар сезиларли даражада бўлмаганини кузатиш мумкин. Бироқ кейинги даврларда хонликда пулни вақф қилиш кўпайиб борди ва ҳатто XIX аср охири – XX аср бошларида вақф сифатида таъсис этилувчи асосий мулк турига айланди.

Ўз навбатида, пул маблағларини муайян фойда асосида бериб даромад олиш шариат томонидан судхўрлик сифатида баҳоланади. Бироқ пул вақфи ҳақидаги Хива вақфномалари одатда вақф маблағини шаръий ижара ёки музорабага беришни кўзда тутган. Яъни, ижаранинг қонуний рухсат этилган йўлидан фойдаланишга алоҳида урғу берилган.

Хива хонлигида пул маблағларидан кўп ҳолларда *байъ-и жойиз-и шаръий* (*bay‘-i jāyiz-i shar‘ī*) амалиёти орқали даромад олиш кенг тарқалган. Бу ибора луғавий жиҳатдан «шариат томонидан рухсат этилган савдо» маъносини англатади. Ушбу амалиёт нафақат Хива, балки Ўрта Осиё минтақаси учун хос бўлган. Бироқ ҳозиргача ўрганилган ва чоп этилган Бухоро ҳужжатлари *байъ-и жойиз*нинг амирликда у даражада оммалашмаганини кўрсатади³⁷.

Пул вақфларидан *музораба*³⁸ орқали даромад олиш жиҳати Хива вақфномалари шартида қайд этилган бўлса-да, бироқ вақф мулклари қатнашган бу турдаги ҳужжатлар деярли учрамайди. Жумладан, “Хива қозилик китоби” нинг 1-жилдида 1893-1899 йиллар оралиғида тузилган жами 5205 та қозилик ҳужжатлари рўйхатга олинган бўлиб, улар орасида пул музорабаси билан боғлиқ ҳужжатлар сони бор-йўғи 3 тани ташкил этади³⁹. Ушбу музораба келишувларида иштирок этган пул маблағларининг вақф мулки эканлиги қайд қилинмаган. Мазкур ҳужжатларда томонларнинг фойдадаги улуши тенг миқдор (*mablagh-i madhkūrdīn har nimarsa fāyda ḥāsīl būlsa niṣfīn muqīrr lahu-i madhkūrgha birūrman*) тартибида белгиланган.

³⁶ The Encyclopedia of Islam. Vol. 12. – Brill, 2004. – P. 368.

³⁷ Шайхова А. О формах и роли ростовщичества в Хивинском ханстве конца XIX века (По документам собрания ИВ АН УзССР) // ОНУ. – № 5, 1984. – С. 37-38.

³⁸ Шерикчилик шартномаси бўлиб, унда бир томон сармоя, бошқа томон эса ўз меҳнати билан қатнашади. Қаранг: Кифоя. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таржимаси. 3-жуз... – Б. 290.

³⁹ ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 9490. – В. 93а, 1075-ҳужжат; – В. 127а, 1444-ҳужжат; – В. 327а, 3281-ҳужжат.

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Хива хонлигида фаолият юритган диний ва ижтимоий муассасалар ўзларининг мақсади, фаолият тартиби ва хўжалик бошқарувига кўра бир-биридан фарқ қилган. Мазкур жиҳат вақфномаларда айниқса яққол намоён бўлган.

Мадрасалар, айниқса, XVI-XX аср бошларига келиб сон жиҳатидан кўпайиб, катта бир тизимга айланган. Хусусан, XIX аср охири – XX аср бошларида Хива хонлигида жами 120 та мадраса мавжуд бўлиб, уларнинг 64 таси Хива шаҳрида жойлашган⁴⁰. Айрим маълумотларга кўра, Хива шаҳридаги мадрасалар сони 53 тани ташкил этган. Мазкур мадрасаларнинг 23 таси Ичан қалъа ва 30 таси Дишан қалъада жойлашгани қайд этилади⁴¹. Хива мадрасалари асосан хонлар, шахзодалар, юқори мартабали амалдорлар, дин пешволари, йирик савдогар ва бойлар томонидан қурилган. Мадрасаларда вақф мулкларидан фойдаланиш тартиби, таълим жараёнини ташкил этиш, вақф даромадларининг тақсимот тартиби, мадраса биносининг таъмири ҳамда ходим ва талабаларни моддий жиҳатдан таъминлаш каби масалалар вақфномаларда қайд этилган.

Масжидлар нафақат диний ибодат маскани, балки улар қошида маҳаллий аҳоли учун бошланғич таълим берувчи мактаблар бўлгани билан ҳам аҳамиятли эди. XX аср бошларида хонлик пойтахти бўлмиш Хива шаҳрида 79 та масжид мавжуд бўлиб, шулардан 34 таси Ичан қалъа ва 45 таси Дишан қалъада жойлашган⁴². Шаҳарда энг қадимги ва катта масжид Жомеъ масжиди бўлиб, X асрда бунёд этилган ҳамда 1788 йилда қайта таъмирланган⁴³. Хива хонлигида энг кичик маъмурий-худудий бирлик «масжид қавми» деб аталган ва бу ҳар бир қавмнинг ўз масжидига эга эканлигини билдиради.

Масжид таркибидаги мактабларда ўқувчилар бошланғич таълим олганлар. Одатда масжид имом ва муаззинлари диний амаллар учун масъул бўлиш билан бирга вақфнома шартига кўра, масжид вақф мулкларини мутавалли сифатида назорат қилиб, бошқариб борганлар. Хива вақфномаларида имом, муаззин, мударрис ва бошқа масжид ходимларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, масжидга қарашли мактабда ўтиладиган фанлар ва ўқув дарсликлари, ўқув йилининг бошланиш ва тугаш муддатлари ҳам қайд этилган⁴⁴.

Хива хонлигида мазор ва қорихоналари ўз жойлашуви жиҳатидан ягона диний-ижтимоий комплекс тарзида шаклланган. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, Хоразм воҳасида *мазор* атамаси орқали бир неча шахслар дафн этилган махсус худуд эмас, балки одатда яққа қабр англашилган⁴⁵. Хоразмда шайхлар, авлиёлар ва сўфийлик тариқати машҳур намояндалари жойлашган

⁴⁰ Болтаев А. Хоразм тарихига материал документлар. Абдулла Болтаев шахсий фонди. № 27. – В. 1а.

⁴¹ Худойберганов К. Историческая топография города Хивы начала 20 века // Исторические исследования о формировании и изменении мусульманских общин в Средней Азии. – Киото, 2006. – С. 127.

⁴² ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 11645. – В. 7а.

⁴³ Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Тошкент, 1997. – Б. 40.

⁴⁴ ЎзР МДА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 593, 912/22, 912/33, 912/43, 1362/11-12- йиғмажилдлар.

⁴⁵ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983. – С. 34.

мақбаралар атрофида аҳоли қабрлари кўпайиб борган. Натижада, маркази муайян шайх ёки авлиё мақбараси бўлган умумий мазорлар вужудга келган. Эътиборли жиҳати, мазкур тарихий жараён вақфномалар орқали ҳам кузатилади. Масалан, вақф ҳужжатларида воқифлар қабрлари Саййид Аловуддин, Тўрт Шоҳбоз, Хазрат-и Махзумий каби муқаддас мақбара зиёратгоҳлар яқинида жойлашгани қайд этилган⁴⁶.

Вақф ҳужжатлари шуни кўрсатадики, мақбара ёки қорихона учун вақф таъсис этишдан кўзланган асосий мақсад доимий равишда Қуръони Карим тиловатини ташкил қилиш ва унинг савобини воқиф ҳамда унинг аждодлари руҳига бағишлаш эди. Вақф қилинган мулклардан келган даромаддан эса Қуръон тиловати учун тайинланган қорилар маош билан таъминланган. Бундан ташқари, хонлар, сарой амалдорлари ва йирик бойлар томонидан мазкур шартга қўшимча тарзда Рамазон ойида таровиҳ ва хатми Қуръон тадбирларини ўтказиш вазифалари ҳам киритилган. Юқори табақа вакилларига тегишли вақфномаларга кўра, Қуръон тиловатини ташкил қилиш ишига алоҳида қорилар ҳамда улар учун мақбара қошида махсус ҳужра, яъни қорихона ташкил этилган. Шунингдек, аниқланган ягона вақфномада Ҳазораспда жойлашган Имом Юнус мақбара комплекси қошида фақирлар учун таъсис этилган ошхона фойдасига вақф мулклари таъсис этилган. Шундай қилиб, мазор ва қорихоналарнинг аксар вақфномаларида бу турдаги шартлар асосида диний ва хайрий фаолият йўлга қўйилган.

ХУЛОСА

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошида Хива хонлигида вақф институти фаолиятининг тарихий-манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлили қўйидаги хулосалар учун асос бўлди:

1. Жаҳон тарихшунослигида мусулмон оламида вақф мулкчилиги тарихи бўйича яратилган тадқиқотлар таҳлили Ўзбекистон тарихшунослигида мазкур муаммо бўйича жуда кўп масалалар ўз тадқиқини кутаётганини кўрсатди. Хусусан, Ўрта Осиё ва Хива хонлигида вақф институти тарихи ҳозиргача яхлит даврий чегарада, босқичма-босқич, эволюцион ёндашув асосида ўрганилмаган. Мавжуд тадқиқотларда вақф масалаларининг айрим жиҳатлари чекланган доирада, қисқа тарихий даврлар чегарасида ёритилган. Масалага бундай ёндашув натижасида минтақада вақф институтининг тўлақонли манзарасини ўрганиш ҳамда умумий ва ўзига хос хусусиятларини аниқлаш масаласи очик қолган. Шунингдек, вақф институтининг фаолият механизми тўлиқ тадқиқ этилмаган. Мавжуд тадқиқотларда, айниқса, совет даври адабиётларида вақф мулкчилиги ер-сув, мулкчилик, ижтимоий муносабатлар ҳамда ҳужжатшунослик нуқтаи назаридан ўрганилгани ҳолда, унинг назарий, ҳуқуқий, ғоявий асослари ва вақф маъмурияти фаолияти каби кўплаб масалалар эътибордан четда қолган.

2. Мавзуга оид тарихий ҳужжатларнинг манбашунослик тадқиқоти Хива хонлигида XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб вақфномалар ва вақфга

⁴⁶ ЎзР МДА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 588, 751, 1381- йиғмажилдлар.

оид бошқа қозилик ҳужжатларини расмийлаштиришда ҳам трансформация жараёнлари содир бўлганини тасдиқлади. Бу энг аввало ҳужжатлар тилида яққол намоён бўлди. Илгари форс-тожик тилида тузилган вақфномалар эндиликда туркий (чиғатой) тилда расмийлаштириладиган бўлди ва ҳатто асрлар давомида матнларда ишлатилиб келинган атамаларнинг айримлари имкон қадар эски ўзбек тилига таржима асосида мослаштирилди. Вақфномалар бир варақдан бир неча метрли қоғоз ўрами ҳолатида бўлиб, уларнинг айримлари вақф хўжаликларининг бир неча асрлик тарихини намоён этган. Бундай вақф ўрамлари ўзида жуда қимматли тарихий маълумотларни жамлаган бўлиб, таъсис этувчилар шахси, мулк турлари, вақф даромадлари тақсимоти ҳамда улардан фойдаланиш тартиблари ҳақида муҳим фактларга эга бўлган. Шунингдек, вақфномаларнинг ички ва ташқи тузилиши вақф қилувчи шахснинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини ҳам намоён қилган. Жумладан, хонлар, юқори мансабдорлар, йирик бой ва савдо аҳллари томонидан тузилган вақфномалар жимжимадор безаклари, нафис хат тури, тилла сувидан фойдаланилганлиги ҳамда аксарият ҳолларда ҳукмдор муҳрининг мавжудлиги билан ажралиб турган.

3. Вақф институтининг назарий-ҳуқуқий асослари таҳлилининг кўрсатишича, улар шариат қонунлари, хусусан, Ҳанафия мазҳабининг ҳуқуқий меъёрларига асосланган. Айни пайтда, тадқиқот жараёнида Хива хонлигида вақф институти фаолиятида муайян одат меъёрлари ва ўзига хос анъаналарга ҳам таянилганлиги аниқ манбалар асосида тасдиқланди.

4. Ғоявий жиҳатдан вақф мулкларини таъсис этишда энг муҳим мотивация сифатида хайрия, ижтимоий ёрдам ва қўллаб-қувватлаш, ҳомийлик кўрсатиш каби жуда муҳим инсонпарварлик, халқпарварлик, маърифатпарварлик каби ғоялар устувор аҳамиятга эга бўлганлиги аниқланди.

5. Иқтисодий жиҳатдан мулкларни вақфларга айлантириш орқали уларнинг абадий дахлсизлигини таъминлаш, парчаланиб кетишидан сақлаш, ҳамда шунинг баробарида ислом динида ҳар бир мусулмонга буюрилган ажр-савобга эришиш мақсадлари ҳам кўзда тутилган. Шунингдек, вақф орқали шариат асосидаги мерос ҳуқуқини четлаб ўтган ҳолда мулк даромадларини воқиф ихтиёрига кўра унинг оила аъзолари ва муайян шахслар ўртасида тақсимлаш имкони мавжуд бўлганлигини кўриш мумкин.

6. Вақф ҳужжатлари таҳлилидан намоён бўлишича, Хива хонлигида диний ва жамоат муассасаларини вақф орқали моддий таъминлашда аҳолининг барча табақалари фаол иштирок этган. Вақф мулкчилигида аёлларнинг иштироқи ҳам салмоқли бўлиб, улар ҳужжатларда нафақат воқифа, балки мутавалли ва ҳатто ижарадор сифатида ҳам қайд этилиши бунинг яққол исботи бўла олади.

7. Вақф маъмурияти фаолиятини ўрганиш жараёнида вақф мулклари ва улар йўналтирилган муассасалар бошқаруви учун масъул ҳисобланган мутавалли айни пайтда бир неча вазифаларни бажарганлиги, Хива хонлигида кўпинча мадраса мударриси, масжид имоми ёки оқсоқоли (баъзан муаззин ҳам), қорихона ва мақбара бош қориси ўз муассасалари мутаваллиси

сифатида фаолият кўрсатганлиги аниқланди. Маҳалла масжидларида мутавалли лавозимига қавм оқсоқоли ёки кадхудолари тайинланганлиги ҳамда айрим ҳолларда вақф мулклари бошқаруви ва даромадларнинг сарфланиши бўйича маҳалла назоратининг ўрнатилганлиги вақф масаласида ўзига хос ижтимоий бошқарув тизими шаклланишини кўрсатди.

8. Хива хонлигида вақфга айланган деҳқончилик ерларидан фойдаланишда асосан ижара амалиёти кенг тарқалган. Шунингдек, вақф ерларини *ижарайи тавила* (узок муддатли ижара) га бериш амалиёти ҳам мавжуд бўлиб, у вақф мулкларини яхши ҳолатда сақлаш ва доимий даромад олиш учун хизмат қилган.

9. Хива хонлигида вақф институти фаолиятида юз берган трансформация жараёнлари пул вақфининг кенгайишида ҳам намоён бўлди. XX аср бошларига келиб товар-пул муносабатларининг ривожланиши билан пул вақф қилиш жараёни анча кучайди ва вақф қилинувчи асосий мулк турига айланди. Пул вақфи ҳам асосан ижара амалиёти орқали даромад келтирган. Пул вақфи ижараси *байъи жойиз* ҳужжати тарзида расмийлаштирилган.

Тадқиқот якунида қўлга киритилган илмий хулосалар асосида қуйидаги **таклиф ва тавсиялар** ишлаб чиқилди:

Ўрта Осиё, хусусан, Хива хонлиги вақф институти фаолият тарихи, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий муносабатларга таъсирини ҳамда Ислом дини Ҳанафия мазҳабининг мазкур масаладаги амалиётини кенг ўрганиш мақсадида олий ўқув юртларининг тарих ва диншунослик йўналишларида вақф тарихи бўйича махсус курслар ташкил этиш, дарсликларни чоп этиш тавсия этилади;

Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихини акс эттирувчи тарихий ҳужжатлар каталогини яратиш, хрестоматия ва ҳужжатлар тўпламини тайёрлаш мақсадга мувофиқ;

диссертация материаллари асосида Республика музейлари, хусусан Ўзбекистон тарихи давлат музейи, Ислом цивилизацияси марказида вақф тарихи бўйича иллюстрация, тарихий ҳужжатлар тайёрлаш ва жойлаштириш тавсия этилади.

**SCIENTIFIC COUNCIL NUMBER DSc.06.01.2018. Tar. 56.01. ON
AWARDING THE SCIENTIFIC DEGREES UNDER THE INSTITUTE OF
HISTORY OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF
THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

INSTITUTE OF HISTORY

YAKUBOV QAHRAMON KARIMDJANOVICH

***WAQF* INSTITUTION IN THE KHANATE OF KHIVA
IN THE SECOND HALF OF 19TH - EARLY 20TH CENTURIES
(HISTORICAL–SOURCE-STUDY ANALYSIS)**

**07.00.01 – History of Uzbekistan,
07.00.08 – Historiography, studies of historical sources and methods of historical research**

Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD) on Historical Sciences

Tashkent – 2018

The theme of the dissertation of doctor of philosophy (PhD) was registered under B.2017.1. (PhD)/Tar23. at the Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan.

The dissertation was conducted at the Institute of History of Academy of Sciences of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation has been posted in three languages (Uzbek, English and Russian (resume)) on the website of the Scientific Council (www.uzhistory.uz) and on «ZiyoNET» information-educational portal (www.ziyo.net).

Scientific supervisor:

Ziyaeva Dono Hamidovna
Doctor of historical sciences, professor

Official opponents:

Yusupova Dilorom Yunusovna
Doctor of historical sciences, academician

Ziyodov Shovosil Yunusovich
Candidate of history, docent

Leading organization:

International Islamic Academy of Uzbekistan

The defence of the dissertation will be held on «____» _____ 2018 at «____» at the meeting of the Scientific Council number 06.01.2018. Hist.56.01 on award of scientific degree of Doctor of History (DSc) and Doctor of Philosophy (PhD) at the Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Address: 100060, 5, Shakhrisabz Street, Tashkent. The Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Floor 2. The Meeting Hall. Tel.: (99871)233-54-70; Fax: (99871)233-39-91, e-mail: info@uzhistory.uz.)

The dissertation is available at the Information resource centre of Fundamental library of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan (registered No. _____). (Address: 100170, 13 Ziyolilar Street, Tashkent. Tel.: (99871) 262-74-58.)

Dissertation abstract is delivered «____» _____ 2018
(Protocol registry No. _____ «____» _____ 2018)

A. S. Sagdullaev

Chairman of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of historical sciences, professor, academician

M. Kh. Payzieva

Scientific secretary of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of Philosophy (PhD) on historical sciences

S. S. Agzamkhodjaev

Chairman of Scientific seminar under of Scientific Council on awarding the scientific degrees, Doctor of historical sciences, professor

INTRODUCTION (thesis annotation)

Topicality and necessity of the thesis. The restoration, preservation and promotion of historical and national traditions are considered important in the ongoing process of globalization. The institution of waqf, which has been described as one of the factors of Islamic civilization reflecting the essence of generosity and charity, has played a significant role in the life of the region for centuries as an expression of the character and disposition of our nation.

Waqf is not only characterised by the act of donation, but is also significant with its unique and specific influence on economic relations in the society, in particular, the property system and economic management. The education system, the construction of religious and public institutions, roads, bridges and wells, as well as their regular function and other charitable activities have been regularly maintained at the expense of waqf incomes. This specific social protection institution has also served for the interests and needs of Muslims and members of other religions. Indeed, as Colin Imber stated, “without public *awqāf*, Islam and Islamic society could have neither functioned nor survived”.¹ This recognition affirms the role and status of waqf in society and the extent to which its scope is affected.

As one of the crucially important issues of the history of the Muslim world, the role of the waqf institution in social life is the subject of ongoing study at various research centres of the world; one notes for example projects examining the issue of theoretical and legal bases of waqf at Cornell University in the USA, the role and significance of the problem in the system of socio-economic relations at the Hebrew University of Jerusalem, the issue of origin and development of cash waqf at International Centre for Education in Islamic Finance of Malaysia, and history of waqf in the Timurid period at Canada’s Toronto University.²

Within the territory of Uzbekistan, meanwhile, a variety of pre-modern social and cultural institutions such as mosques, madrasas, schools, mosques, cemeteries and sacred places were provided financial and economic support by waqf properties for centuries. The lack of deep and complex study into the institution of waqf as a special research object on the example of the khanate of Khiva necessitates the investigation of this important scientific problem.

The interest and attention to this problem is so great in Uzbekistan and especially in world history, and its practice keeps playing an important role in socio-economic life of many Islamic countries. In our country, which is based on market-based economy, the study of the history of waqf plays both scientific and practical importance.

The objective and impartial study of the history of our homeland on the basis of primary sources remains today an important task for historians. According to the main priorities, that were defined in Presidential Resolutions No. 2995 “On measures for further improvement of the system of preservation, research and

¹ Zubair A.M. The Classical Islamic Law of Waqf: A Concise Introduction // Arab Law Quarterly. Vol. 26 (2012). – P. 121-122.

² <http://neareasternstudies.cornell.edu/david-stephan-powers>, <http://new.huji.ac.il/en/search/staffsearch/miriam%20hoexter>, <http://www.muslimheritage.com/authors/murat-cizakca>, <http://nmc.utoronto.ca/faculty/m-e-subtelny/>.

propagation of ancient written sources” issued on May 24 2017 and No. 2995 “On measures for the establishment of the Centre of Islamic Culture in Uzbekistan under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan” issued on June 23 2017, as well as Presidential Decree No. 5416 “On measures for radically improving the activities of the religious and educational sphere” issued on April 16 2018, there has been defined the study of history of waqf institution in the Khivan khanate by using historical documents and manuscripts in Arabic, Persian-Tajik and Old Uzbek (Chagatay) languages, investigation of historical traditions and experiences on charity, generosity and provision of social and cultural institutions by implementation of these primary historical materials into scientific circulation, preservation of our national and thus promoting the preservation of our national and religious values.

Relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic. The dissertation has been conducted in accordance with the priority direction of the Republican scientific and technological development ITD-1 “Study of spiritual, moral and cultural development of the society, spiritual values, national idea, cultural heritage, history of the Uzbek people and statehood, inseparability and continuity of education, and the upbringing of a harmoniously developed generation”.

Problem development status. In current world historiography, the scope of research on the history of waqf in Islamic world is highly extensive, covering a wide range of Muslim countries and societies on a territorial basis. Naturally, these studies differ in their styles, approaches and the subject of research. Their analysis is included in the first part of the dissertation and allows defining the main directions of the research in this field.

The extensive historiography of waqf in the khanate of Khiva in the second half of the 19th – early 20th centuries can be divided into three chronological periods, namely Russian colonialism, the Soviet period, the period of national independence, as well as foreign researches.

The works on waqf in the colonial period were published mainly by Russian orientalists, who were often military officers (A. Kun, O. Shkapsky, V. Gyrshfeld, and V. Lobachevsky), one of whose main concerns was to collect information on overall state of the khanate of Khiva.³ They typically reflect theoretical aspect of the issue and statistical data on waqf.

During the Soviet era, in the works of authors such as P. Ivanov, F. Rubinshtein, M. Yuldashev, A. Koshchanov, Yu. Bregel and A. Shaikhova, waqf issue was studied mainly in the context of socio-economic history of the khanate, particularly in the field of land ownership and agrarian relations,

³ Кун А.Л. Поездка по Хивинскому ханству в 1873 г. // Известия ИРГО. – СПб, 1874. Т. X. № 1. С. 47–58. Шкапский О. Аму-Дарьинские очерки. К аграрному вопросу на нижней Аму-Дарьи. – Ташкент, 1900. – 284 с.; Военно-статистическое описание Хивинского оазиса, составленное Генерального штаба капитаном Гиришфельдом, переработанное начальником Аму-Дарьинского отдела генерал-майором Галкиным. – Ташкент, 1902–1903, ч. 1, 1902. – 248 с., ч. 2, 1903. – 214 с.; Лобачевский В. Хивинский район. Военно-статистическое описание Туркестанского военного округа. – Ташкент, 1912. – 117 с.

lease and its regional practice.⁴

During the years of independence, the research was carried out by scholars such as O. Jalilov, U. Djabarova, E. Karimov, U. Abdurasulov, A. Khaliyorov on the basis of waqf deeds and historical documents of the Khivan khanate; these studies focused mainly on the role of waqf in its wider socio-economic context⁵. A further focus of scholarship in this period has been the cataloguing and publishing of various historical documents. The descriptions of waqf deeds from Khiva along with other *qāḍī* documents are to be found in a number of published catalogues.⁶

The history of waqf in the khanate of Khiva has attracted the interest and scholarly attention of foreign researches such as F. Schwarz, M. Szuppe, and P. Sartori.⁷ In these studies, they attempted to find out the practice of cash waqf in the khanate, the historical activity of madrasas and impact of Islamic charitable foundation on organizing political goals and public administration by the ruling dynasty.

Relevance of the dissertation research with the plans of scientific-research works of the higher educational or scientific research institutions where the dissertation has been conducted. The dissertation falls within the focus of the fundamental project FA-F8-043: “The history of the Bukharan and the Khivan khanates in the last quarter of the 19th – early 20th centuries”, as well as the innovation projects IFA-2012-1-13: “The chrestomathy of history of Uzbekistan (volume 4)” and IFA-2012-1-3: “The history of Uzbekistan (1860-1917)” that have been conducted at the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan.

⁴ Иванов П.П. Архив хивинских ханов XIX века. Исследование и описание документов с историческим введением. – Ленинград, 1940. – 289 с.; Рубинштейн Ф.И. Несколько хивинских актов. Материалы к истории Хивы полуколониального периода // Известия АН Уз ССР. – Ташкент, 1951. – С. 69–74; Йўлдошев М.Й. Хива хонлигида феодал ер эгаллиги ва давлат тузилиши. – Тошкент: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1959. – 362 б.; Кошчанов А. Из истории аграрных отношений в хивинском ханстве в конце XIX-начале XX вв. Диссертация канд. ист. наук. – Ташкент, 1966; Брегель Ю.Э. Архив хивинских ханов (предварительный обзор новых документов) // Народы Азии и Африки. 1966, – № 2. – С. 67-76; Шайхова А. Документы об аренде вакуфных земель в Хивинском ханстве XIX – начала XX века // Краткие сообщения ИВ АН СССР. – № 1. 1982. – С. 48–51.

⁵ Жалилов О. Хазинамиздаги Хева вақф хужжатлари // Шарқшунослик. – № 4. 1993. – Б. 62-71; Джабарова У.И. Вақфные грамоты как источник по изучению аграрных отношений Хивинского ханства XVII – начала XX в. // Материалы Международной научной студенческой конференции. Востоковедение. –Новосибирск, 2003. – С.14–15; Каримов Э.Э. Кубравийский вақф XVIII – XIX вв.: письменные источники по истории суфийского братства Кубравийа в Средней Азии. – Ташкент: Фан, 2008. – С. 280; Абдурасулов У. Вақфная грамота 1778 года как источник изучению аграрных отношений в Хивинском ханстве // История Узбекистана. – Ташкент, 2004. – №2. – С. 49-56; Халиёров А. Хива хонлигида пул вақфининг ҳуқуқий ва иқтисодий асослари ва доир // O‘zbekiston tarixi. – Тошкент, 2014. – №4. – Б. 12-23.

⁶ Каталог хивинских казийских документов XIX – начало XX вв.: Составители: А.Урунбаев, Т.Хорикава, Т.Файзиёв, Г.Джураева, К.Исогай. – Ташкент-Киото, 2001. – 694 с.; Каталог среднеазиатских жалованных грамот. Из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии Наук Республики Узбекистан. Составители: А.Урунбаев, Г.Джураева, С.Гуломов. OrientwissenschaftlicheHefte. – Halle, 2007. – 114 с.; Welsford T., Tashev N. A Catalogue of Arabic-Script Documents from the Samarqand Museum. With the assistance of M.Ismoilov and H.Aminov. –Samarqand, 2012. – 687 p.

⁷ Schwarz F. Bargeldstiftungen im Chanat von Chiva, 1840-1922 // Der Islam, No. 80 (2003), – Berlin-New York. – P. 79-93; Szuppe M. Dispositions pédagogiques et cursus scolaire à Khiva: Un *waqf-nāma* de foundation de *madrassa*, 1214/1799-1800 / Écrit et culture en Asie centrale et dans le monde turco-iranien, X^e-XIXe siècles. – Paris: Peeters, 2009. – P. 251-284; Sartori P. On Madrasas, Legitimation, and Islamic Revival in 19th-Century Khorezm. Some Preliminary Observations // Eurasian Studies, Vol. 14 (2016). – P. 98-134.

The aim of the research work is to study the history of waqf institution and its features in the second half of the 19th and early 20th centuries in the khanate of Khiva on the basis of historical – source-study analysis.

The tasks of the research work:

defining the main scientific results on the study of waqf property in Central Asia, in particular, the khanate of Khiva in foreign and local historiography;

the study of the theoretical and legal bases of waqf issue in Ḥanafī school of Islam;

the collection, systematization and description of the historical documents reflecting the activity of waqf institution in the Khivan khanate, which are kept in manuscript funds and archives of the Republic of Uzbekistan and foreign countries, and the analysis of these documents on the basis of source-study;

the study of types of waqf properties, orders of founding waqf and social background of endowers;

examination of the functions of waqf administration and issues that relate to its activity;

disclosure of the legal basis and practice of utilization of waqf lands and other types of assets that were converted into waqf;

the procedure of the use of waqf revenues and their distribution.

The object of the research work is waqf institution and its historical activity in the khanate of Khiva.

The subject of the research work is the theoretical and legal basis of waqf in the process of establishment and its practice, the types of waqf properties, the procedure of their utilization, the activity of waqf administration, and the distribution of waqf incomes in the khanate of Khiva.

Methods of the research. The research work is based on comparative, statistical, quantitative, and content analyses. In particular, the comparative analysis has been used on the reflection of theoretical and legal basis of waqf institution, definition of specific and distinctive features of Ḥanafī school along with other schools of law in Sunnism in particular issues, the statistical, quantitative and content analyses have been used in order to generalize the information of historical documents that deal with waqf and to make up scientific conclusions on the basis of these primary sources on relevant issues.

Scientific novelty of the research work are as follows:

internal and external features of *waqfnāmas* relating to the second half of the 19th – early 20th centuries, in particular, analysis of textual composition, forms of documents and their codicological features, as well as some textual transformations in them;

illustration of the functions of waqf administration in the khanate of Khiva, the mechanisms of its activity, the objects and subjects of waqf, the types of waqf property and the distributions of waqf revenues;

examination of legal bases and practice of socio-economic relations between the trustee (*mutawallī*) as representative of the waqf administration, on the one hand, and the tenants, on the other;

observation that renting order kept priority position in the use of waqf property, the existence of the practices of long term lease (*ijāra-i ṭāwīla*) of waqf property and their working mechanisms;

demonstration that due to the development of the commodity-money relations in the last quarter of the 19th century, cash became main object of waqf donations and the process of having revenue on the basis of *bay‘-i jāyiz*.

Practical results of the research work:

During the research, *waqfnāmas* (about 1,000), documents relating to land lease (32), documents on sale of cash waqfs (*bay‘-i jāiz*) (about 200), appeals on waqf issues (44), documents on sale (about 80) and waqf registers that reflect the size of waqf properties and distribution of waqf income of more than 200 religious and educational establishments that were provided by waqf revenues of the khanate of Khiva (madrasas, mosques, *qārīkhānas* [the place of Qur‘an reciters], *maqsurakhānas*, tombs and cemeteries) have been identified and introduced into academic circulation.

Moreover, manuscripts of the court chroniclers and other manuscripts that reflect the history of waqf in the Khivan khanate have also been explored, the information about waqf issue has been analyzed for the first time and introduced into the academic circulation.

Basing on historical documents relating to waqf, the history of waqf institution, the peculiarities and mechanism of the activity of waqf in the khanate of Khiva was examined along with the creation of database that included information on historical toponymy, numismatics and sphragistics.

Authenticity of the research results is determined by the use of effective research methods in the field of contemporary history, the solution of research issues of the study which are based on the primary sources such as about 1,500 waqf deeds and other types of juridical documents on waqf, chronicles that are kept in the manuscript collections and archive funds of Uzbekistan and foreign countries, the identified issues have been scientifically solved, conclusions, recommendations and suggestions have been developed in the dissertation and the results that have been obtained in the process of research have been implemented into practice and approved by the competent state authorities.

Scientific and practical value of the research results. The results of the dissertation serve to scientifically analyze the historical activity of waqf institution in Central Asia, the study of the theoretical and legal basis of waqf, as well as, economic management of the religious and social institutions provided at the expense of waqf assets, identification of the specific and distinctive features of waqf in a particular region, the role of waqf in the property ownership system, disclosure of the mechanism of use of waqf properties.

The practical significance of the research serves for the implementation of state programs aimed at strengthening and developing the historical heritage of our people, drawing up the project that devoted for preserving and promoting national and universal values, and establishing facultative courses on historical source study at the higher and secondary vocational education institutions, creating textbooks and guidebooks on Islamic studies.

Implementation of the research results.

On the basis of the scientific conclusions and recommendations that have been developed in the process of study of waqf institution in the khanate of Khiva in the second half of the 19th – early 20th centuries following research results have been implemented:

a database has been created, reflecting the types of waqf properties in the khanate of Khiva, their chronology, their donors, and the various beneficiary institutions that were in receipt of waqf revenues. The inventory of “Collection of waqf deeds” I-323 fund of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan has been formed on the basis of the analysis (the Certificate of “O‘zarxiv” agency under the Cabinet of Ministers, Act No. 01-26/216 issued on March 23, 2018). The inventory serves for providing the efficiency of scientific researches on the basis of the systematization in accordance with chronology, content and types of historical documents that are stored in the fund. Moreover, it gives an opportunity to define the historical data on metrology, numismatics and sphragistics;

the transliteration and English translation of historical documents on the subject of dissertation have been included in the special database of the international project (“The Archives Talk. Social History of Central Asia”) that was conducted by Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Institute for Oriental Studies of Germany in collaboration with Uzbek scientists. In particular, 44 appeals on waqf from the I-125 Fund of the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan were presented in the form of database (the Certificate of the Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Institute for Oriental Studies issued on March 23, 2018). The translation of these rare waqf documents into English and the formation of their digital copies will promote foreign researchers to study the social history of the khanate of Khiva;

in the work that was prepared and published in the framework of the innovation project of the Committee for Science and Technologies of the Republic of Uzbekistan on “Chrestomathy of History of Uzbekistan (Volume 4)” numbered IFA-2012-1-13 that was carried out in 2012-2013, information with comments and annotations about waqf property of mosques and madrasas of the khanate of Khiva, their revenues, the properties belonging to waqf establishments, their types, the place of location and amount, the division of revenues among the members of waqf administration was included basing on A. Boltaboev’s manuscripts such as “Khīva khwānlīkī ta’rīkhīka materiallār”, “Khwārazm ta’rīkhīka material dāqumentlār”, and waqf registers formed early 20th century that are stored in the fund I-125 called “The Archive of the Khans of Khiva” of Central State Archive of Uzbekistan (The Certificate of the Academy of Sciences of Uzbekistan No 3/1255-853 issued on April 5, 2018). The social effectiveness of the research results is determined by the study and practice of ancestors' experience and the historical traditions in support of the educational, cultural and public institutions.

Approbation of the research results. The results of the dissertation were presented and approved at a number of scientific conferences. Five presentations were delivered at international scholarly gatherings; these include “Preliminary analysis of waqf documents from Khorezm (In the second half of 19th and the

beginning of 20th centuries)” (“Towards a New Social History of 19th- and early 20th-Century Central Asia”, Vienna, Austria, 2012), “*Waqf* documents from Khiva: social behaviour of individuals within a mosque community”, (Tashkent, Uzbekistan, 2013), “*Waqf* documents from late 19th and early 20th century Khiva: What do they tell us?”, (Astana, Kazakhstan, 2013), “*Waqf* Administration in Khiva Khanate: Legal and Social Perspectives (In the late of 19th and the beginning of 20th centuries)”, (Berlin, Germany, 2014), “*Waqf* Administration in Khorezm: Transmission of the Post of *Mutawallī* from *Imam* to Elder”, (Bishkek, Kyrgyzstan, 2017). A further eight presentations were delivered at scientific and practical conferences in the Republic of Uzbekistan.

Publication of the research results. A total of 12 scientific articles have been published on the topic of the dissertation, in particular, 9 articles including 7 articles in republican and 2 foreign journals recommended by the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan for publication of the main results of PhD dissertations.

The outline of the thesis. The dissertation consists of introduction, four chapters, a conclusion, a list of used literature and appendix. The research part of the dissertation is 156 pages.

MAIN CONTENT OF DISSERTATION

The topicality of the thesis has been validated, the current state of research has been analyzed, the aim and tasks of the dissertation, the object and subject, the methods of the research have been defined, the relevant research priority areas of science and developing technology of the Republic, as well as, the relevance of the dissertation research with the plans of scientific-research works of the higher educational or scientific research institution have been illustrated, the scientific novelty of the research, the authenticity, scientific and practical value of the dissertation, the practical results, implementation and approbation of the research, information on the publication of the research results and the outline of the thesis have been determined in the **introduction** part of the dissertation.

The first chapter of the dissertation, “**Waqf Issues in the Historiography of Second Half of the 19th – early 20th Centuries**”, is devoted to the current state of research in international and local historiography, the analysis of publications that illustrate the history of waqf in Central Asia and the khanate of Khiva following the deductive method.

Since waqf institution has high influence on all branches of society of Muslim countries, the history of this issue has been in the centre of attention in the world historiography. In the context of a specific historical area, there has been delved various aspects of the issue, in particular, the theoretical and legal bases of waqf in Islamic jurisprudence, its role in socio-economic life, the form of waqf administration’s activity, cash waqf in waqf relations and the ways of its use, the role of women in waqf relations so far.⁸

⁸ Hennigan P. C. The birth of a legal institution: the formation of the waqf in the third century A.H. Hanafi legal discourse. – Boston, M.A: Brill, 2003. – 317 p.; Cizakca M. Cash waqfs of Bursa, 1555-1823 // Journal of the Economic and Social History of the Orient. Vol. 38, No. 3 (1995). – P. 313-354; Layish A. The family waqf and the

Hitherto, there have been done a number of researches dedicated to the history of waqf in the second half of the 19th – early 20th centuries in Central Asia, in particular, in the khanate of Khiva and they are divided in three groups in accordance with chronological order: 1) works created in Russian colonial period; 2) publications of the Soviet period; 3) scientific research created during the years of independence, and 4) works by foreign scholars.

When Central Asia was invaded by the Russian Empire, it required the establishment of new procedures in the political, socio-economic and other spheres that could correspond to colonial policy. Before establishing a new form of land ownership, Governor-General of Turkestan K.P. Kaufman invited orientologists to study the traditional forms of land ownership, which were mostly based on Sharia rules.⁹ As a result, there appeared the first studies on land relations, with particular focus on Central Asian waqf issues.¹⁰ One of the important features of these works is that they can be used as both the object of historiography and primary source simultaneously.

During the Soviet era, there appeared new researches on the issue of Central Asian waqf. Characteristic features of this period have been demonstrated in the fact that the *waqfnāmas* were mainly studied from the point of view of source studies and the social and economic relations in the society through waqf issue.¹¹ However, in the example of the khanate of Khiva, the source study of the problem received little attention, and the topic of historiography was examined in the context of land ownership, the system of agrarian relations, lease and its regional practice.

During the years of independence, there have been published monographs, dissertations and a number of articles, which reflect various aspects of the waqf institution in Central Asia and the khanate of Khiva¹². Since the need and attention to the use of primary sources grew, the cataloguing and publishing of historical documents have become a major focus of attention. These published catalogues provide the description of the various contents of *qāḍī* documents and *waqfnāmas* of Central Asia, in particular, the khanate of Khiva.

The history of waqf of the region and the khanate has grown great interest among foreign specialists in recent years. In their researches, the waqf documents have been illustrated as valuable sources to reflect not only the system of religious

shar‘ī law of succession in modern times // *Islamic Law and Society*. No. 4 (1997). – P. 352-388; Baer G. Woman and waqf: an analysis of the Istanbul *Tahrir* of 1546 // *Asian and African Studies*. (Haifa, Israel: Haifa University Press, 1984). – P. 9-27.

⁹ Савицкий А.П. Поземельный вопрос в Туркестане. – Ташкент, 1963. – С. 5.

¹⁰ Кун А.Л. Вакуфы // *Туркестанские ведомости*. 1872. № 21; Ростиславов М.Н. Несколько слов о важности вакуфных документов в историческом отношении // *Туркестанские ведомости*. 1873. № 42, 49, 50.

¹¹ Чехович О.Д. Самаркандские документы XV-XVI вв. – Москва, 1974. – 461 с.; Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «Вақф-наме». – Ташкент, 1966. – 354 с.

¹² Жўраева Ф. Вақф нима? // *Шарқшунослик*. 1991. – № 2. – Б. 37-47; Алимов И. Ўзбекистонда вақф мулкларининг тугатилиши (1917-1929 йиллар). – Тошкент: Фан, 2009. – 222 б.; Султонов Ў.А. Тошкент вақф хўжалигида анъаналар, ислохотлар ва муаммолар (XVI–XX аср бошларига оид тарихий ҳужжатлар асосида). Тарих фанлари доктори ...диссертация. – Тошкент, 2016. – 295 б.

relations, but also the socio-economic and political processes of the period.¹³

The second chapter of the study, “**Theoretical and Source-Study Base of the Issue**”, covers issues such as the history of formation of waqf in Islamic world, the creation of its first theoretical and legal bases, source-study analysis of historical documents and manuscripts that illustrate the history of waqf in the khanate of Khiva.

As is known, the process of the formation of waqf institution has been associated with the emergence and early period of the development of the Islamic religion. The analysis of the main sources of the religion of Islam – the Qur‘an and Hadith affirms that the waqf was formed on the basis of charity activity. In these sources, the word “waqf” was not used and its notion was given by the words such as charity, donation. The term “waqf” has been formed and widely used in later periods.

Creation of the legal principles of waqf is primarily associated with the caliph ‘Umar who, at the advice of Prophet Muhammad (peace be upon him) converted the property into waqf belonging to him in Khaybar.¹⁴ In this process, the legal status and certain conditions of the waqf property were initially established. The tradition of recording the act of founding waqf in documentary form was also performed by Caliph ‘Umar for the first time.¹⁵

Historical documents as one of the primary sources play a significant role in the study of the history of waqf institution. Written historical sources on waqf can be conditionally classified following types in accordance with their content and function: 1) *qāḍī* documents (*waqfnāmas*, lease and mortgage documents on waqf, *fatwā* collections); 2) records of claim (*maḥḍar*) and appeals (*‘arīḍa*) on waqf issues; 3) waqf registers.

During the period of research, over 1500 original documents were consulted from the collection of the Institute of Oriental Studies and the Museum of the History of the Nations of Uzbekistan of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, the Khiva State Historical, Architectural Reserve-Museum “Ichan-Qal‘a” and the Russian National Library. The documents include *waqfnāmas* (about 1,000), documents relating to land lease (32), mortgage documents (*bay‘-i jāiz*) on cash waqfs (about 200), appeals on waqf issues (44), records of claim (about 80) and sale documents (44), as well as waqf registers that reflect information on waqf properties and distribution of waqf incomes of more than 200 religious and educational establishments in the khanate of Khiva.

The external features, the structure of text and notarial procedure of Khivan *waqfnāmas* indicate the social status of donators. The waqf deeds belonging to khans, high-ranking officials, prominent clergymen, and the wealthy were usually

¹³ McChesney R.D. Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine, 1480-1889. – Princeton, 1991. – 356 p.; Subtelny M.E. Timurids in Transition. Turko-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran. – Leiden-Boston: Brill, 2007. – 411 p.

¹⁴ Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва Ҳаёт. Савдо, зироат ва вақф китоби. 11-жуз. – Тошкент, 2005. – Б. 294–295.

¹⁵ Кифоя. Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф таржимаси. 3-жуз. – Тошкент, 2015. – Б. 329.

decorated with frontispiece, multi-colored frames, the drafting of the text with richly adorned calligraphic handwriting, distinguished the presence of certain parts of the texts with gild, etc. Moreover, besides the seals of the judges (*qāḍīs*), one can also find the presence of seals of rulers in them. *Waqfnāma* of representatives of the upper strata differed from ordinary one due to its conventional formular of the text.

The conventional formula of waqf deed consists of 3 parts¹⁶: the *protocol*, the main and the affirmative (certifying) sections. In turn, the *protocol* includes several components. In particular, the *invocation* of the protocol begins with “*bismillah*” – praise be to Allah and blessings on the Prophet Muhammad (peace be upon him) and his companions. Moreover, the protocol also contains the *preamble*¹⁷ – the purpose of establishing waqf (sometimes with the verses of Qur‘an and examples from Hadith), *datum* – the date of issue of the document, and *inscription* – personality of donator (*wāqif*).

Up until the middle of the 19th century, *waqfnāmas* in Khorezm were mainly compiled in Persian; thereafter, however, a change occurred, and they were instead written in Old Uzbek (*Chagatay*) language. Yu. Bregel, who specially investigated the language of archival documents of Khiva, pointed out that the changes in the language of the text occurred in 1857.¹⁸ Since then, the process of drafting documents had begun in *Chagatay*. This, in turn, is reflected in the example of waqf deeds and other *qāḍī* documents on waqf.

The works of Muhammadrizo Ogahi – “*Jāmi‘ al-wāqi‘āt-i sultānī*”, “*Gulshan-i dawlat*” and “*Shāhid al-iqbāl*”, Muhammad Yusuf Bayoni’s work “*Shajara-yi Khwārazmshāhī*”, the manuscript by Hasanmurod Lafasi “*Gulshan-i sa‘ādat*”, as well as works by Abdulla Boltaev, are the primary sources for the study of the history of waqf institution in the second half of the 19th – early 20th centuries in the khanate of Khiva.

One of the common features of the works of palace historians is that they reflect the cultural activities carried out by every khan of Qongrat dynasty. Chroniclers devote special attention particularly to buildings, such as madrasas that were erected under the patronage and initiative of a certain khan, the historical activity of waqf economy of these madrasas in these manuscripts. This kind of information serves as a valuable source for the study of the history of a certain religious or public institution that functioned due to its waqf properties.

Manuscripts of Khivan historians provide information on the activity, in particular, the involvement of trustee in political life. For instance, the work “*Jāmi‘ al-wāqi‘āt-i sultānī*” by Muhammadrizo Ogahi elucidate the group that sent to negotiate during one of the military campaigns of Muhammadamin Khan. *Mutawallī* of the shrine complex of Pahlawon Mahmud entered into negotiations as a representative of the group. It is well known from history that prominent

¹⁶ Шарафутдинов Д. Р. Методика формулярного анализа в прочтении исторических документов: дипломатическая переписка первой трети XIX века // Молодой ученый. 2013. – №11. – С. 722.

¹⁷ The *preamble* was sometimes included in the protocol, and in some cases in the main part.

¹⁸ Тошев Н. О языке и некоторых терминах хивинских юридических актов. Исторические исследования о формировании и изменении мусульманских общин в Средней Азии. – Киото, 2006. – С. 108–109.

clergymen acted as mediators in peace negotiations. Such data are also important for the research on the history of a particular waqf administration.

“Khīva āthār-i ‘atīqa ta’rīkhīlārī” by Hasanmurod Lafasi and Abdulla Boltaev’s works “Khwārazm tarīkhīga matriallar” and “Khīvā īsdālīklārī” provide information on the number of mosques and madrasas in Khiva, their waqf properties and incomes, and the number of staff members of waqf administrations.¹⁹

The third chapter of the dissertation, entitled “**The Procedure of Founding Waqf and the Activity of Waqf Administration in the Khanate of Khiva**”, examines the theoretical and legal aspects of waqf and its practice in the region, the social structure of founders and the role of trustee in management of waqf administration, and the rights and obligations of the trustee.

The legal aspects of properties that are objects of waqf are established in Islamic jurisprudence. These legal procedures, together with determining the types of waqf property, regulate complex issues such as the state of property before and after conversion it into waqf and the relationship between the founder of waqf – *wāqif* and property.

In the Ḥanafī school of jurisprudence that dominated in Central Asia, it is possible to establish only immovable property as waqf.²⁰ In addition, some *faqih*s of the school permitted to make movable assets into waqf only in some cases.

Lands (both cultivated and non-arable), cash, the objects of trade and handicrafts, residential and public buildings (baths, palaces) were established as waqf in the Khivan khanate. Moreover, in line with the above-mentioned legal norms relating to movable properties, there was a tradition in the region of converting shops with their equipment and implements into waqf.²¹ Such a practice can be found in types of waqf properties that founded by Khwāja Ahrar in the 15th century. In particular, agricultural implements, oxen and even slaves were recorded as waqf assets in the *waqfnāma*.²² The practice on immovable properties was widely used in the Khivan khanate. In particular, the waqf documents suggest that books and the items and equipment used in the daily activities of religious and public institutions were made into waqf.²³

Once property is converted into waqf, it becomes eternal, irrevocable (*luzūm*) and immune. Also, waqf should be established without any restrictions, otherwise it would be illegal and it would not be considered valid (*sahīh*).²⁴ Sharia regulates the legal status of the founder (*wāqif*) during the act of establishment. The founder must first have the ability to act. In other words, the founder of the waqf must be of

¹⁹ ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 12583. – В. 106–176; ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 9320. – В. 43а–44а; ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 11645. – В. 7а–126.

²⁰ Layish A. *Waqfs of Awlād al-Nās in Aleppo in the Late Mamlūk Period as Reflected in a Family Archive* // *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 51, No. 2 (2008). – P. 300.

²¹ ЎзР ФА Шарқшунослик институти, папка № 3 (4).

²² Чехович Д. Собрание восточных актов в Узбекистане // *Бюллетень Академии Наук УзССР*. – Ташкент, 1947, – № 4. – С. 27.

²³ Аминов Х. Хоразмда китоб тарихи манбалари (XVIII аср иккинчи ярми – XX аср бошлари: ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди асосида). Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2009. – Б. 87; ЎзР МДА, И–323-фонд, 1-рўйхат, 912- йиғмажилд.

²⁴ Zubair A.M. *The Classical Islamic Law of Waqf*... – P. 130.

adult age and have the ability to solve financial issues independently (*rashīd*). In addition, freemen and non-debtors have the right to endow their property.²⁵

From the analysis of waqf deeds one can identify the profession, gender and social background of the founders. In particular, in the period under review, practically all layers of the people who were able to make donations were engaged in charitable activities in the khanate of Khiva.

It is worth mentioning that the role and the active participation of women in the socio-economic life of Khorezm was also high. This is reflected in their significant contribution in the act of establishing waqf foundations and their considerable share in charity activities. Khivan *waqfnāmas* show that women were participants in several positions on waqf relations. In particular, women were registered not only as founders, but also as trustees and even tenants of waqf assets.

The structure and functions of waqf administration were usually determined in *waqfnāmas* according to the will of the founder. The fulfilment of the requirements and stipulations of waqf were entrusted to trustee who was responsible for management of the waqf issues.

The person appointed to the post of trustee was often associated with the type and function of the institution in support of which the waqf assets were dedicated. Indeed, high-ranking officials were assigned by khans to the post. For instance, the Khivan khan Sayyid Muhammad Rahimhon II (Feruz) initially hired the Hasanmurodbek *qāshbegi* and later Sayyid Islamkhoja as *mutawallī* to the madrasa in *Bogcha* district.²⁶

According to the *faqih*s of the Ḥanafī school, and particularly Abu Yusuf, the founder has the right to appoint himself as a trustee. However, the representatives of the Mālikī school do not agree with this and they do not allow the founder to be a beneficiary of his waqf assets. In the khanate of Khiva, founders often appointed themselves as trustees and beneficiaries. In 1871, Matniyoz Devonbegi built a madrasa in the inner fortress (*Ichan-Qal'a*) of the city of Khiva and converted his large properties into waqf. Matniyoz Devonbegi with his brother, Bekniyoz Mahram, maintained control over these waqf assets by holding trusteeship.²⁷

The founders tried to ensure the permanent management of waqf properties. Therefore, the procedure of succession of trusteeship was clearly defined in most waqf deeds. As mentioned above, a person who was *mudarris* at madrasa held also the post of trustee and the position was associated with the status of the person. In some cases, the male offspring of the donator succeed trusteeship for perpetuity. Indeed, the waqf documents of mosques that belonged to the certain mosque communities suggest that the assignment of the community to the post of trustee was also in practice in the khanate.²⁸

Mutawallī performed a number of functions that were regulated within the framework of Sharia and stipulations that were established in *waqfnāmas*. These

²⁵ Oberauer N. "Fantastic Charities": The Transformation of Waqf Practice in Colonial Zanzibar // *Islamic Law and Society*, Vol. 15, No. 3 (2008). – P. 358.

²⁶ Хива давлат «Ичан-қалъа» тарихий-меъморий музей кўриқхонаси, ГХМЗ КП 1305.

²⁷ Хива давлат «Ичан-қалъа» тарихий-меъморий музей кўриқхонаси, ГХМЗ КП 1356.

²⁸ ЎзР МДА, И–323-фонд, 1-рўйхат, 814- йиғмажилд.

functions can be divided into four types: 1) regulation of the issues concerning the state and management of the waqf properties; 2) upkeep of the buildings of the religious and public foundations (madrasa, mosque, *qārīkhāna*, mausoleum, etc.) that were supported from the income of waqf; 3) general accounting and distribution of incomes from the rental of waqf assets; 4) general guidance on the activities of religious and public institutions provided at the expense of waqf.

The fourth chapter of the research, entitled “**Order of the Use of Waqf Assets and Distribution of Waqf Incomes**”, describes the usage of land, cash and other types of property in the system of waqf relations, the activity of religious and public foundations supported due to waqf incomes, as well as economic relations between representatives of waqf administration.

In the khanate of Khiva, the basis of the traditional economy was agriculture, in particular, irrigated agriculture, and the share of waqf lands in the country's total land fund was substantial.

The theoretical and legal aspects of the use of land in the Islamic jurisprudence were among the subjects that attract the attention of jurists. In the Hanafī school, the use of cultivated land is mainly based on rent and *muzāra‘a* practices. In addition, gardening activities relating to planting and irrigation are expressed through specific legal terms, such as *al-mu‘āmala* or *al-musāqāt*.²⁹

The term tenancy (*ijāra*) is used in a very broad sense. In particular, the practice of tenancy was established on the basis of three formerly separate legal transactions – the leasing of real property (*kirā*), the hiring of salaried labour (*ijāra*) and the hiring of service (*ju‘l*) during the first century of *Hijra* (6-7 centuries AD).³⁰ Hence, these aforementioned activities are covered by this legal term.

The procedure of tenancy and the terms of the practice are observed in a large number of waqf documents of Khiva. It indicates that arable lands which were converted into waqf generated revenues under a contract of tenancy and this type of the practice was widely used in the khanate of Khiva.

The payment for the use of land was determined by the special terms, such as *ijāra haqqi*, *waqfāna*, *ḥiṣṣat al-waqf*, *ḥiṣṣat al-arḍ* in the waqf documents of the Khivan khanate. In these documents the rental fees are mainly accounted for grain crops, and in most cases, they consisted of equal amounts of wheat and white durra. In other words, the tenants of waqf lands were obliged to pay half part of rental charges in the form of wheat and other part in white durra (*niṣṣī bughdāy wa niṣṣī jūkarī*). Also, the payments of rent in *waqfnāmas* were sometimes defined only in wheat or corn, and sometimes in different proportions of them. In addition, it was also possible to lease agricultural land for a certain amount of money. When rents are set as money, the amount is usually determined by the size of the area to be sown, that is, in *ṭanāb*, the unit of measurement that prevailed in the region.

²⁹ Baber J. *The Islamic Law on Land Tax and Rent: The Peasants' Loss of Property Rights as Interpreted in the Hanafite Legal Literature of the Mamluk and Ottoman Periods*. – London–New York–Sydney: Croom Helm, 1988. – P. 51.

³⁰ Baber J. *The Islamic Law on Land Tax and Rent...* – P. 25.

According to the analysis of the Khivan waqf documents, the waqf lands were used under the share-cropping (*muzāra‘a*) contract, which was rarely practical.³¹

The person who used the waqf lands under the rental or share-cropping contracts was often identified with the term *kāranda* in waqf deeds of the khanate. In the system of Central Asian land relations, this term was used to refer to a social class who cultivated land on the basis of wage labourer and had a share in the harvest.³²

The documents pertaining to the rent of waqf lands suggest that along with three-year lease agreements, long-term contracts of tenancy (*ijāra-i ṭawīla*) also became effective in the khanate of Khiva. For instance, at the beginning of the 20th century, the lease relations between the trustee and tenants on the waqf lands of Arabkhon madrasa were valid in the last 70 years in accordance with the information of waqf registers.³³

The existence of the practice of the long-term leasing of waqf lands can not be regarded as a peculiarity of the waqf institution in the khanate of Khiva. Significantly, this type of tenancy was used widely in other Muslim countries. Long-term leases are attested with various legal terms, for instance, *inzal* and *naṣba* – in Tunisia, *muqāṭa‘a* – in Turkey, and *jalsa* – in Morocco.³⁴ Likewise, in Egypt, the type of lease is called *ḥikr*, and the first information about it is found in historical sources dating to 1183-1184.³⁵

It should be noted that the use of the long-term leases on waqf properties is valid only in the case of certain circumstances and conditions. In this practice, the object of lease is not only land but also other types of property. Once the property becomes waqf, one of the basic conditions is to keep its revenue-generating character. Therefore, the profit from it must first be used to maintain the property in a good order. It ensures the basic function of the waqf property, that is, to serve as a source of income for its intended purpose in perpetuity. However, if the waqf property stops bringing profit or becomes a deteriorated property, in that case a long-term lease is allowed as a last resort. According to the terms of the long-term lease, the tenant is required to restore the property that has been destroyed and to keep it in a good shape. At the same time, the tenant in exchange for maintaining waqf property receives the usufruct right. Moreover, the tenant even owns property on a partnership basis in accordance with the *Mālikī* law.³⁶

In addition to the agricultural lands and gardening plantations, cash, trade facilities (shops, handicraft workshops), housing and communal facilities (baths, palaces) were established as waqf and they served the most profitable sources of

³¹ The word “*muzāra‘a*” is derived from the Arabic language, which means “to cultivate”. See: Кифоя. Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф таржимаси. 3-жуз... – Б. 302.

³² Егани А.А. «Коранда» как социальная категория // Народы Азии и Африки. – Москва, 1966. – № 4. – С. 106; Бухарский вакф XIII в. Факсимиле, издание текста, перевод с арабского и персидского, введение и комментарий А.К. Арендса, А.Б. Халидова, О.Д. Чехович. – Москва, 1979. – С. 19.

³³ ЎзР МДА, И-125-фонд, 1-рўйхат, 483- йиғмажилд, 185(орқа)-варак

³⁴ Dallal A. The Islamic Institution of Waqf: A Historical Overview. Islam and Social Policy. Edited by Stephan P. Heyneman. – Nashville: Vanderbilt University Press. 2004. – P. 27.

³⁵ Lapidus I.M. Cairo: An Islamic City in the Light of the Geniza Documents. Middle Eastern Cities. Edited by Ira M. Lapidus. – California-London, 1979. – P. 92.

³⁶ The Encyclopedia of Islam. Vol. 12. – Brill, 2004. – P. 368.

income for religious and public institutions in the khanate of Khiva. The tradition of converting cash into waqf occupies a special place in the history of waqf institution of the khanate. While focusing on the evidence-based analysis of the waqf documents, it is possible to notice that during the period until the second half of the 19th century this type of waqf property was not significant in the system of waqf economy. However, the practice of donation of cash increased and became the main waqf property in the late of the 19th and early 20th centuries.

On the other hand, the act of making money at certain rates of interest is considered as usury in the Islamic jurisprudence. However, the Khivan deeds on cash waqf stipulate to use money and to earn benefit on the basis of tenancy that is legally acceptable or *muḍāraba* practice. A particular attention was paid to the use of the lease on cash waqf that allowed by the Sharia.

The use of cash through the practice of *bay‘-i jāyiz-i shar‘ī* was widespread in the khanate of Khiva. The linguistic meaning of the term is “the trade that is legally permissible”. This practice was unique not only for Khiva, but also for the Central Asian region. However, a number of published Bukharan documents suggest that the transaction of *bay‘-i jāyiz* was not so popular in the emirate.³⁷

Although the Khivan *waqfnāmas* provide a stipulation on the use of cash under the contract of *muḍāraba*,³⁸ however, there is no clear evidence that record the performance of this practice. In particular, there are only three documents relating to *muḍāraba* contracts in “*Kaziyskie knigi*”.³⁹ The documents do not provide information about whether cash might constitute waqf or not. The proportionate share in profit is equal in these documents (*mablagh-i madhkūrdīn har nimarsa fāyda ḥāsil būlsa nişfīn muqirr lahu-i madhkūrgha birūrman*).

In the second half of the 19th and the early 20th century, religious and public institutions functioned in the Khivan khanate obviously differed according to their purpose, mode of operation, and economic governance. This is especially evident in their waqf deeds.

Madrasas, especially in the 16th and the early 20th centuries, increased in numbers and became a major part of educational system in the region. In particular, in the early 20th century there were 120 madrasas in the khanate, 64 of which were located in the city of Khiva.⁴⁰ According to some sources, the number of madrasas in the city of Khiva was estimated at 53, 23 of which were located in the *Ichan-qal‘a* and 30 in the exterior fortress (*Dishanqal‘a*) of the city.⁴¹ The construction of Khivan madrasas were mainly financed by khans, princes, high-ranking officials, clergies and wealthy traders. The order of the use of waqf property, the organization of the educational process, the order of distribution of

³⁷ Шайхова А. О формах и роли ростовщичества в Хивинском ханстве конца XIX века (По документам собрания ИВ АН УзССР) // ОНУ. – № 5, 1984. – С. 37-38.

³⁸ Partnership relation between two parties, wherein one supply the capital and the other provide labor. See: Кифоя. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф таржимаси. 3-жуз. – Тошкент, 2015. – Б. 290.

³⁹ ЎзР ФА ШИ қўлэзмалар фонди, инв. № 9490. – В. 93а, 1075-хужжат; – В. 127а, 1444-хужжат; – В. 327а, 3281-хужжат.

⁴⁰ Болтаев А. Хоразм тарихига материал документлар. Абдулла Болтаев шахсий фонди. № 27. – В. 1а.

⁴¹ Худойберганов К. Историческая топография города Хивы начала 20 века // Исторические исследования о формировании и изменении мусульманских общин в Средней Азии. – Киото, 2006. – С. 127.

the waqf incomes, the upkeep and maintenance of the building of the madrasa and the financial support of employees and students in madrasas are determined in *waqfnāmas*.

The mosque was not only a place of worship, but also a school for elementary education. In early 20th century, 79 mosques functioned in the city of Khiva, 34 of which were in *Ichan-qal'a* and 45 of them in *Dishan-qal'a*.⁴² The oldest and largest mosque in the city, the mosque of *Jāmi'*, was built in the 10th century and was reconstructed in 1788.⁴³ The smallest administrative-territorial unit in the khanate of Khiva was called a 'mosque community' (*masjid qawmī*), which means that each community had its own mosque.

Schoolchildren had primary education at schools under mosques in the khanate. The *imam* or muezzin of the mosque who was responsible for religious activities usually supervised and managed the waqf property of the mosque as a trustee in accordance with the conditions of the *waqfnāma*. Indeed, the rights and responsibilities of the imam, muazzin, mudarris and other attendants of the mosques, the school subjects and textbooks, the period of school year were also reflected in the Khivan *waqfnāmas*.⁴⁴

In terms of their location, tombs and *qārīkhānas* were formed as a unique religious-social complex in the khanate of Khiva. It is noteworthy that in the Khorezmian oasis, the term '*māzār*' is often referred to single tomb rather than a special communal burial site or cemetery.⁴⁵ In Khorezm, the graves of the population were increased around the mausoleums of the sheikhs, saints (*awliyā*) and famous representatives of Sufism. As a result, there appeared general cemeteries whose centre was the tomb of a certain sheikh or *awliyā*. It should be noted that this historical process is also observed through the *waqfnāmas*. For example, in some waqf documents, it is stated that the tombs of the founders were located near the sacred mausoleums such as Said Alovuddin, To'rt Shohboz Bobo and Hazrat-i Makhzumi.⁴⁶

The waqf documents show that the main purpose of establishing a waqf for a shrine or *qārīkhāna* is to provide a permanent reading of the Qur'an in order to devote its reward (*thawāb*) for the spirit of the donor and his/her ancestors. The revenue from the donated property was paid to Qur'anic reciters who were appointed to read the Qur'an. In addition to this condition, the khans, palace officials and wealthy people required the recitation of the entire Qur'an and *tarāwīḥ* in the month of Ramadan. According to the *waqfnāmas* of the higher stratum of the society, there were special Qur'an reciters and a special cell or *qārīkhāna* was organised for the performance of the ritual under the tomb. Moreover, the only revealed *waqfnāma* provide information on establishment of waqf assets for the support of the cookhouse for the poor and needy under the

⁴² ЎзР ФА ШИ қўлёзмалар фонди, инв. № 11645. – В. 7а.

⁴³ Абдурасулов А. Хива. Тарихий этнографик очерклар. – Тошкент, 1997. – Б. 40.

⁴⁴ ЎзР МДА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 593, 912/22, 912/33, 912/43, 1362/11-12- йиғмажилдлар.

⁴⁵ Снесарев Г.П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва: Наука, 1983. – С. 34.

⁴⁶ ЎзР МДА, И-323-фонд, 1-рўйхат, 588, 751, 1381- йиғмажилдлар.

complex of Imam Yunus shrine in Hazorasp. Hence, the religious and charitable activities was organized in the shrines and *qārīkhānas* on the basis of such conditions of the most waqf deeds.

CONCLUSION

The analysis of the historical activity of the waqf institution in the khanate of Khiva in the second half of the 19th – early 20th centuries allows us to offer the following conclusions:

1. The analysis of the scholarly studies conducted in the world historiography on the waqf in the Islamic world shows many problems awaiting their study in the historiography of Uzbekistan. In particular, the history of the waqf institution in Central Asia and the khanate of Khiva has not been gradually studied from the perspective of the entire period and evolutionary approach. In existing studies, some aspects of the waqf issues are covered in a limited, shorter historical period. As a result of the approaches in this character, the issue of studying the general picture of the waqf institution in the region and identifying its general and specific features remain uninvestigated. Moreover, the mechanism of the waqf has not been fully studied. In the current studies, especially in the Soviet period literature, the waqf property was studied from the perspective of land, property, social relations, whereas its theoretical, legal, ideological bases and activities of the waqf administration were not paid attention.

2. The research on source-study of the historical documents suggests that the second half of the 19th century witnessed a transformational process in the drafting of the waqf deeds and other *qāḍī* documents that relate to the waqf in the khanate of Khiva. This was especially evident in the use of language in the documents. The former *waqfnāmas* that were written in the Persian language were transferred to the old Uzbek (*Chagatay*) and even some terms and formulas that had been used in the text of documents for centuries were calqued into *Chagatay*. The *waqfnāmas* are the form of a sheet to few meters of scrolls and some of them assist to trace the history of the waqf economies for centuries. These scrolls of the *waqfnāmas* provide an invaluable historical information and have significant facts about the founders, ownership, types of property, distribution of the waqf income, and the orders of use of incomes. In addition, the internal and external structure of the *waqfnāmas* reflect the social status of the person who donated a property as a waqf. For instance, the waqf deeds of khans, high-level officials, and wealthy individuals were distinguished due to their decorative ornaments, graceful letters, multi-colored frames, and, in most cases, the existence of the ruler's seal in them.

3. The analysis of the theoretical and legal aspects of the waqf institute shows that these aspects are based on the Sharia law, in particular the legal norms of the Hanafī school. At the same time, according to the certain sources, the activity of the waqf institution in the khanate was also based on the customary (*'ādat*) law and specific traditions of the region.

4. From the ideological point of view, it has been defined that such important humanitarian and enlightenment ideas such as charity, social support, promotion and sponsorship were the most important motivation to establish a waqf.

5. Economically, it is envisaged to secure the eternal inviolability of a particular property through establishing a waqf, to prevent it from being disintegrated, and at the same time for every Muslim to achieve the reward in the Islamic religion. Moreover, it can be seen, according to the founder's will, that through waqf it was possible to distribute the property revenues between the family members or certain people by circumventing the law of succession in Sharia.

6. According to the analysis of the waqf documents, all strata of the population in the khanate of Khiva actively participated in the provision of the material and financial support for the religious and public institutions through waqf. The women played a considerable part in the institution of waqf, and they were not only the founders, but also held the position of *mutawallī* and even tenant.

7. In the process of studying the administration of the waqf in the khanate, it was established that *mutawallī* was responsible for the management of the waqf assets and at the same time he had several functions. Besides, it was identified that the professors (*mudarris*) of madrasas, imams of mosques, the head Qur'an reciter of *qārīkhanas* and shrines often held the post of trustee in their institutions. The appointment of the elders and *kadkhudās* of the community as *mutawallī* of neighbourhood mosques and the establishment of control on the waqf properties and the expenditure of incomes by the community suggest the existence of a practice of the specific social management system governing the waqf properties in the region.

8. In the khanate of Khiva, the use of waqf lands under the contract of tenancy was widespread. There was also a practice of granting the waqf land to a long-term lease, which served for keeping the property in good condition and generating permanent income for the directed purpose.

9. The transformation process that took place in the waqf institution in the khanate of Khiva was also evident in the expansion of the cash waqf. By the beginning of the 20th century, the development of the commodity-monetary relations increased the cash waqf significantly and became a major waqf property. The cash waqf was the object of revenue through leasing transactions and it was registered as the contract of *bay'-'i jāyiz*.

Based on the findings of the research, the following **suggestions and recommendations** have been developed:

in order to study the historical activity of the waqf institution, the influence of the waqf system on the political, socio-economic relations, and to examine the practice of the Ḥanafī School of Islam on the issue in Central Asia, especially in the khanate of Khiva, it is recommended to organize the special courses in the departments of history and religious studies of the higher education institutions and to publish textbooks on the history of waqf;

it is advisable to create a catalogue of the historical documents and to prepare a chrestomathy and a collection of the documents reflecting the history of waqf relations in the khanate of Khiva;

it is recommended to prepare and deploy the historical documents and illustrations on the history of waqf in the museums of the Republic of Uzbekistan, in particular the in State Museum of History of Uzbekistan, and in the Center for Islamic Civilizations.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc. 06.01.2018. Tar.56.01. ПО ПРИСУЖДЕНИЮ
УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ ИНСТИТУТЕ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН**

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

ЯКУБОВ КАХРАМОН КАРИМДЖАНОВИЧ

**ИНСТИТУТ ВАКФА В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ
ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.
(ИСТОРИКО-ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ)**

**07.00.01-История Узбекистана,
07.00.08 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования**

**АВТОРЕФЕРАТ
диссертации доктора философии (PhD) по историческим наукам**

Ташкент – 2018

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей Аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за В.2017.1. (PhD) / Tar23.

Диссертация выполнена в институте Истории Академии Наук Республики Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещён на веб-сайте Научного совета (www.uzhistory.uz) и Информационно-образовательном портале «ZiyoNET» (www.ziynet.uz).

Научный руководитель:	Зияева Доно Хамидовна доктор исторических наук, профессор
Официальные оппоненты:	Юсупова Дилором Юнусовна доктор исторических наук, академик Зиёдов Шовосил Юнусович кандидат исторических наук, доцент
Ведущая организация:	Международная исламская академия Узбекистана

Защита диссертации состоится «___» _____ 2018_ г. в _____ часов на заседании Научного совета DSc. 06.01.2018.Tar.56.01. по присуждению ученых степеней доктор исторических наук (DSc) и доктор философии (PhD) при Институте Истории АН Республики Узбекистан. (Адрес: 100060. Город Ташкент, улица Шахрисабзская, 5. Институт Истории АН РУз. 2-этаж. Зал заседаний. Тел.: (99871) 233-54-70; факс: (99871) 233-39-91; e-mail: info@uzhistory.uz.)

С диссертацией можно ознакомиться в Фундаментальной библиотеке Академии наук Республики Узбекистан (зарегистрирована за № ____). (Адрес: 100170, город Ташкент, улица Зиёлилар, 13. Тел.: (99871) 262-74-58.)

Автореферат диссертации разослан «___» _____ 2018 г.
(Протокол реестра рассылки № ____ от «___» _____ 2018 г.).

А. С. Сагдуллаев
Председатель Научного совета по присуждению ученых степеней, д.и.н., профессор, академик.

М. Х. Пайзиева
Ученый секретарь Научного совета по присуждению ученых степеней, к.и.н.

С. С. Агзамходжаев
Председатель Научного семинара при Научном совете по присуждению ученых степеней, д.и.н., профессор.

ВВЕДЕНИЕ (Резюме диссертации доктора философии (PhD))

Цель исследования – историко-источниковедческий анализ истории и специфических особенностей института вакфа в Хивинском ханстве во второй половине XIX – начале XX вв.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

Выявлены внешние и внутренние признаки (язык текста, структура и кодикологические особенности) и некоторые изменения в оформлении вакфных документов второй половины XIX – начала XX вв.;

освещены такие важные аспекты проблемы, как функции и механизмы деятельности вакфной администрации, объекты и субъекты вакфа, основные виды вакфного имущества и практики распределения доходов;

отражены правовые основы и практика социально-экономических взаимоотношений попечителей вакфов (*мутавалли*) как с представителями вакфной администрации, с одной стороны, так и с арендаторами, с другой;

раскрыта основная форма и механизм использования вакфного имущества на территории Хивинского ханства, которая отражалась в основном, на практике аренды, а также, частично, долгосрочной аренды (*ижжара-йи тавила*) вакфных земель;

выявлены превращение денежных средств в основную форму объектов вакфа в последней четверти XIX века, а также, практика получения доходов посредством оформления сделок *байъ-и жойиз* в условиях развития товарно-денежных отношений в ханстве.

Внедрение результатов исследования.

На основании научных выводов и предложений, выработанных по результатам исследования вакфного института в Хивинском ханстве:

создана новая база данных вакфных документов, включающая сведения о личности учредителей вакфа, хронологических деталях, формах вакфного имущества, организациях и индивидах, пользовавшихся вакфными доходами. На основе этой базы данных составлена опись архивного фонда И-323 («Коллекция вакфных ярлыков») Центрального государственного архива Республики Узбекистан (Акт агентства «Узархив» при Кабинета Министров Республики Узбекистан от 23 марта 2018 г. за №01-26/216). Систематизация вакфных документов в рамках данной описи по хронологии и содержанию, а также, классификация документов будет способствовать повышению эффективности научных исследований, и выявлению исторических сведений по метрологии, нумизматике и сфрагистике;

осуществлена транслитерация и перевод на английский язык обширного корпуса документов по изучаемой проблеме для специальной базы данных в рамках международного проекта “The Archives Talk. Social History of Central Asia”, реализованного в партнерстве с Институтом востоковедения при Университете им. Мартина Лютера (Германия). В результате данной работы введены в научный оборот 44 вакфных документа из фонда И-125 Центрального государственного архива Республики Узбекистан. (Справка института Востоковедения при Университете им. Мартина Лютера от 23

марта 2018 г.). Осуществлённые переводы на английский язык и созданные электронные (*digital*) копии уникальных исторических документов существенно расширяют возможности для изучения широкого спектра вопросов социальной истории Хивинского ханства, в том числе и зарубежными исследователями;

в рамках инновационного проекта ИФА-2012-1-13 «Хрестоматия истории Узбекистана (4 том)» Комитета науки и технологии РУз, реализованного в 2012-2013 гг. на базе Института истории АН РУз, опубликован обширный архивный материал, непосредственно затрагивающий вопросы вакфного имущества мечетей и медресе Хивинского ханства, формы вакфного имущества, их местонахождения и объема. Публикация снабжена соответствующими комментариями и примечаниями. Социальная эффективность результатов исследования определяется, прежде всего, изучением раннеизведанных аспектов социальной духовной жизни народов Узбекистана, а также возрождением знаний о традициях гуманизма, меценатства, благотворительности у народов региона в историческом прошлом.

Структура и объем диссертации. Исследование состоит из введения, четырёх глав, заключения, списка использованной литературы и источников, а также приложений. Общий объем диссертации составляет 156 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
THE LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; part I)

1. Якубов Қ. Хива хонлиги вақф дафтарлари ҳақида баъзи маълумотлар // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – Тошкент, 2013. – №4. – Б. 65-71. (07.00.00 № 7).
2. Якубов Қ. Ватан тарихшунослигида Хива хонлиги вақф мулкчилиги тарихини ўрганиш масалалари // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2014. – №1. – Б. 78-87.(07.00.00 № 6).
3. Якубов Қ. Замонавий хорижий тадқиқотларда Марказий Осиёда вақф мулкчилиги тарихи масалалари // Шарқ машъали. – Тошкент, 2015. – №2. – Б. 62-66. (07.00.00 № 9).
4. Якубов Қ. Муҳаммад Раҳимхон II мадрасаси вақф хўжалиги: маъмурий бошқаруви, тузилиши ва иқтисоди // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2015. – №3. – Б. 13-23. (07.00.00 № 6).
5. Якубов Қ. Ислом оламида вақф мулкчилигининг шаклланиш тарихидан // «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали. – Самарқанд, 2015. – №3. Б. 28-32. (07.00.00 № 17).
6. Якубов Қ. Хива хонлигида вақф ерларидан ижара тартибида фойдаланишнинг ҳуқуқий асослари ва амалиёти // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2016. – №3. – Б. 33-43. (07.00.00 № 6).
7. Якубов Қ. Хива хонлигида анъанавий мактаб таълими: ўқув жараёни ва моддий таъминоти (Муҳаммад Юсуф ясовулбоши вақфномаси асосида) // «Имом ал-Бухорий сабоқлари» журнали. – Самарқанд, 2016. – №4. Б. 79-81. (07.00.00 № 17).
8. Yakubov Q. *Waqf Administration in the Khivan Khanate: Theory and Practice (XIX – Early XX Centuries)* // International Journal of Development Research. 2018. Vol.8, Issue 2. – P. 19147-19149. (№23. Scientific Journal Impact Factor: 4,7)
9. Якубов К. «Коллекция вакфных грамот» как источник для изучения истории вакфной собственности в Хивинском ханстве XVI–XX вв. // Вестник архивиста. – Москва, 2018. – № 1. – С. 236-244.
10. Yakubov Q. *Waqf documents from late 19th and early 20th century Khiva: What do they tell us?* // “The Steppe and the Sown”, ESCAS XIII Conference. Hosted by Nazarbayev University. – Astana, 2013. – P. 43.
11. Yakubov Q. *Waqf Administration in Khiva Khanate: Legal and Social Perspectives (In the late of 19th and the beginning of 20th centuries)* // Gerda Henkel Foundation. Final Conference of Special Programme of Central Asia. – Berlin, 2014. – P. 91
12. Yakubov Q. *Waqf Administration in Khorezm: Transmission of the Post of Mutawallī from Imam to Elder* // Joint ESCAS-CESS Conference. Hosted by American University of Central Asia, Bishkek, Kyrgyz Republic. 2017. – P. 33.

II бўлим (II часть; part II)

1. Якубов Қ. Хива хонлигида вақф мулкчилиги тарихидан (вақф ҳужжатлари асосида) // Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари ёш олимлар тадқиқотларида: асосий йўналишлар ва ёндашувлар. – Тошкент, 2010. – Б. 159-162.

2. Якубов Қ. XX аср бошида Туркистонда биринчи диний даврий нашрлар // Тарихшунослик ўқишлари – 2010. Илмий тўплам. – Тошкент, 2011. – Б. 414-417.

3. Якубов Қ. Совет тарихшунослигида Хива хонлиги вақф мулкчилиги масалалари // Маънавий мерос – ёшлар тадқиқотларида. – Тошкент, 2011. – Б. 179-183.

4. Якубов Қ. ЎзР МДА жамғармасидаги Хива вақф мулкчилигига оид муҳим манба // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги X илмий-амалий конференцияси. – Тошкент, 2013. – Б. 61-63.

5. Якубов Қ. «Ичан-қалъа» тарихий-меъморий музей фондидаги Хива вақф ҳужжатлари // Тарихий манбашунослик муаммолари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2013. – Б. 312-314.

6. Якубов Қ. Хива хонлиги вақф маъмурияти фаолияти тарихига оид айрим маълумотлар // Ёш шарқшуносларнинг академик Убайдулла Каримов номидаги XI илмий-амалий конференцияси. – Тошкент, 2014. – Б. 49-52.

7. Якубов Қ. Ясовулбоши коллекциясида Хива хонлиги вақф маъмурияти фаолиятининг акс этиши // Историческая наука в контексте интеллектуального развития Центральной Азии. – Тошкент, 2014. – Б. 270-273.

8. Якубов Қ. Замонавий хорижий тадқиқотларда Марказий Осиё вақф мулкчилиги масалалари // Хорижий шарқ мамлакатлари тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари. – Тошкент, 2015. – Б. 238-242.

9. Якубов Қ. Муҳаммад Юсуф Ясовулбоши мактабхонасининг вақфномаси Хива хонлиги таълим муассасаларининг фаолият тарихини ўрганишда янги манба сифатида // Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқоти методлари ва методологиясининг долзарб масалалари. – Тошкент, 2016. – Б. 64-69.

Автореферат «O‘zbekiston tarixi» журнали
тахририятида тахрирдан ўтказилган

Босишга рухсат этилди: 08.06.2018.
Бичими: 60x84 1/8. «Times New Roman»
гарнитурда рақамли босма усулида босилди.
Шартли босма табоғи 3,5. Адади: 100. Буюртма: № 52

100060, Тошкент, Я. Ғуломов кўчаси, 70.

«TOP IMAGE MEDIA»
босмахонасида чоп этилди.

